

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**BOZKIR KAVİMLERİNDE ZAMAN VE TAKVİM
(BAŞLANGIÇTAN UYGUR DÖNEMİ SONUNA KADAR)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Gülşen TEL

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Ankara 2008

ONAY

Gülşen TEL tarafından hazırlanan “Bozkır Kavimlerinde Zaman ve Takvim (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)” başlıklı bu çalışma, 25.06.2008 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı/Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Başkan)

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Yrd. Doç. Dr. Ayşe Fatma EROL

ÖNSÖZ

Tarih boyunca Asya bozkırlarında çeşitli imparatorluklar kurulmuştur. Bu imparatorluklar geniş coğrafyalara yayılmışlar ve büyük kültürler oluşturmuşlardır. Bu imparatorlukların tarih öncesi devirlerini, arkeolojik buluntulardan ve kalıntılardan öğrenmekteyiz. Tarihi devirlerini ise kendi yazılı kaynaklarından ve ilişkili oldukları kavimlerin yazılı kaynaklarından öğrenmekteyiz. Özellikle de Göktürk Yazıtları bize bu kavimler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bütün bu kaynaklarda Bozkır kavimlerinin zaman ve takvimleri hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

Tezimizin konusunu oluşturan “Bozkır kavimlerinden İskit, Hun, Göktürk ve Uygurlar’da Zaman ve Takvim” hususunda hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik bulgular dikkate alınmıştır. Dört bölümden oluşan bu çalışmada İskit, Hun, Göktürk ve Uygurlar’da zaman anlayışı ve zamana dair kavramlar, bu kavimlerin kullandıkları takvimler, bu takvimlerin ortaya çıkışı, unsurları, özellikleri, yayılma alanı ve etkileri hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Konunun araştırılması, kaynakların taranması ve yazılması sırasında çalışmalarına yön veren, yorumları ile yol gösteren ve her türlü yardımı esirgemeyen Sayın Hocam Prof. Dr. İlhami DURMUŞ’a teşekkürlerimi sunarım.

Gülşen TEL

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BOZKIR KAVİMLERİNDE ZAMAN

A- İSKİT-HUNLAR'DA ZAMAN	5
1- İskitler'de Zaman	5
2- Hunlar'da Zaman	9
B- GÖKTÜRKLER'DE ZAMAN	14
1- Göktürkler'de Zaman Anlayışı	14
2- Göktürkler'de Zamana Dair Kavramlar	18
C- UYGURLAR'DA ZAMAN	37
1- Uygurlar'da Zaman Anlayışı	37
2- Uygurlar'da Zamana Dair Kavramlar	42

İKİNCİ BÖLÜM

BOZKIR KAVİMLERİNDE TAKVİM

A- İSKİT-HUNLAR'DA TAKVİM	72
1- İskitler'de Takvim	72
2- Hunlar'da Takvim	73

B- GÖKTÜRKLER'DE TAKVİM	75
-------------------------------	----

C- UYGURLAR'DA TAKVİM	79
-----------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOZKIR KAVİMLERİNİN KULLANDIĞI TAKVİMİN ORTAYA ÇIKIŞI, UNSURLARI VE ÖZELLİKLERİ

A- TAKVİMİN ORTAYA ÇIKIŞI	87
---------------------------------	----

1- Araştırmacılara Göre	87
-------------------------------	----

2- Efsane ve Masallara Göre	91
-----------------------------------	----

B- TAKVİMİN UNSURLARI	95
-----------------------------	----

1- Sıçan Yılı	97
---------------------	----

2- Sığır Yılı	98
---------------------	----

3- Kaplan Yılı	99
----------------------	----

4- Tavşan Yılı	100
----------------------	-----

5- Ejder Yılı	100
---------------------	-----

6- Yılan Yılı	101
---------------------	-----

7- At Yılı	102
------------------	-----

8- Koyun Yılı	103
---------------------	-----

9- Maymun Yılı	103
----------------------	-----

10- Tavuk Yılı	104
----------------------	-----

11- İt Yılı	105
-------------------	-----

12- Domuz Yılı	106
----------------------	-----

C- TAKVİMİN ÖZELLİKLERİ	107
-------------------------------	-----

Ç- MİLÂDİ TAKVİME DÖNÜŞTÜRÜLMESİ	113
--	-----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
BOZKIR KAVİMLERİNİN KULLANDIĞI TAKVİMİN YAYILMA ALANI VE
ETKİLERİ

A- YAYILMA ALANI	119
1- Türk Kavimlerinde	119
2- Türk Olmayan Kavimlerde	140
B- ETKİLERİ	142
SONUÇ	148
ÖZET	152
ABSTRACT	154
KAYNAKÇA	156
EKLER	
Ek-1.	161
Ek-2	162

KISALTMALAR

a. g. e. : Adı Geçen Eser

a. g. m. : Adı Geçen Makale

BKY : Bilge Kağan Yazıtı

ev. : Çeviren

Ed. : Editör

KTY : Kl Tigin Yazıtı

M. Ö. : Milâttan Önce

M. S. : Milâttan Sonra

TY : Tonyukuk Yazıtı

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

İskit, Hun, Göktürk ve Uygurlar'ın hayatında yaşadıkları kültür çevresinin çok büyük etkisi olmuştur. Bozkır kültür çevresinde insanın insanla, hayvanla ve tabiatla vermiş olduğu mücadelede yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa yapılan göçler, bozkır insanının zaman algısını biçimlendirmiş ve onları zamanı belirlemeye yöneltmiştir. Ayrıca devletin insan ve asker gücünün tespit edilmesi, hayvan sayısının belirlenmesi, kurbanların sunulması, yarışmaların düzenlenmesi ve bütün ülke meselelerinin görüşülüp karara bağlanması için yapılan önemli toplantıların zamanının belirlenmesi de bunda önemli etken olmuştur.¹

Tarihin ilk dönemlerinde ortaya çıkan ve geniş bir alanda imparatorluk kuran İskitler, kendi dönemlerinde önemli bir uygarlık yaratmışlardır.² Bozkır kavimlerinden olan İskitler zamanı biliyorlardı ve yaşamlarını buna göre şekillendiriyorlardı. Yılın belirli dönemlerinde yaptıkları toplantılar, geleceği düşünmeleri, ölümlerini belirli zamanlarda gömmeleri, yıl ve günlerle ilgili batıl inançları, mesafeleri ölçerken günleri saymaları ve mevsimlere göre bir yerden başka bir yere göç etmeleri bunu kanıtlamaktadır. İskit kurganlarından çıkarılan buluntular ve İskitler'den sonraki kavimlerin zamana dayalı geleneklerinin İskitler'le örtüşmesi İskitler'in on iki hayvanlı takvimi kullandıklarını düşündürmektedir.

Hunlar da İskitler gibi zamanı biliyorlar ve bunu günlük hayatlarında,

---

¹ İlhami Durmuş, "Eski Türklerde Zaman ve Takvimler", **Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi**, Ed. Öcal Oğuz, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004, s. 1.

² Anıl Çeçen, **Türk Devletleri**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1986, s. 27.

devlet işlerinde, dini hayatlarında ve diğer kavimlerle olan ilişkilerinde kullanıyorlardı. Hunlar'da yıl, ay, mevsim ve gün hesabı yapılmaktaydı. Yıllar aylara bölünmüştü ve sırasına göre adlandırılıyordu. Günler de sırasına göre adlandırılıyordu. Yılbaşları biliniyordu ve her yılın ilk gününde kurultay toplanarak kurban törenleri yapılıyordu. Ayrıca her yılın belirli aylarında önemli toplantılar yapılıyor,³ ölü gömme merasimleri mevsimlere göre düzenleniyor ve diğer kavimlerle zamana dayalı anlaşmalar yapılıyordu. Hunlar'daki bu özel toplantı ve merasimlerin Göktürkler'deki özel toplantı ve merasimlerle aynı zamana denk gelmesi Hunlar ile Göktürkler'in aynı takvim sistemini kullandıklarını kanıtlamaktadır. Yani Hunlar da on iki hayvanlı takvimi kullanmışlardır.

Göktürkler dönemine gelindiğinde artık zamanla ilgili olarak gün, ay, mevsim ve yıl kavramlarının sistemleştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Göktürk Yazıtları'nda bu kavramlar sık sık kullanılmaktadır. Yazıtlardan anladığımıza göre Göktürkler döneminde de on iki hayvanlı takvim sistemli olarak kullanılmıştır. On iki yıl, bir devre kabul edilmiştir. Her yıl bir hayvan adı ile ifade edilmiştir. Bu hayvanlar sırasıyla sıçan, sığır, pars, tavşan, ejder, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek ve domuzdur.⁴ Bir yıl ise on iki aya bölünmüştür. Bu aylar sırasına göre "birinci ay, beşinci ay" gibi ifade edilmiştir.⁵ Bir ay, otuz gün olarak kabul edilmiş ve günler de sırasına göre adlandırılmıştır.

Uygurlar zamanında da on iki hayvanlı takvim kullanılmıştır. Uygurlar da on iki yılı bir devre olarak kabul etmişler, her yıla bir hayvan adı vermişler ve yılı on iki aya bölmüşlerdir. Ayları sırasına göre adlandırmışlar ve bir ayı otuz gün olarak hesaplamışlardır. Günleri de sırasına göre isimlendirmişlerdir.

---

³ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987, s. 47.

⁴ Tuncer Baykara, **Tarih Araştırma ve Yazma Metodu**, 2. baskı, İzmir, İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi Yayınları, 1996, s. 11.

⁵ Baykara, **a.g.e.**, s. 12.

Yıl başı olarak ise gece ile gündüzün eşit olduğu günü yani 21 Mart'ı kabul etmişlerdir.⁶

Bozkır kavimleri arasında yaygın olarak kullanılan bu takvimin nasıl ortaya çıktığı ise tam olarak bilinmemektedir. Bu konuda bazı masallar ve efsaneler bulunmaktadır. Bu masallar ve efsanelere göre on iki hayvanlı takvimin ortaya çıkmasında önemli bir husus vardır. Bu husus, eski bir zamanda Türk kültür çevresinde şartların zorlamasının bir sonucu olarak takvimin ortaya çıkmış olmasıdır.⁷ Çünkü bu masal ve efsanelere göre bir savaşın tarihini belirleyebilmek ve daha sonraki insanların da aynı zorluğu yaşamamaları için takvim icat edilmiştir. Yıllara adını veren hayvanların ve sıralarının nasıl belirlendiği ile ilgili olarak ise değişik efsaneler mevcuttur.

Bu takvimi kullanan kavimler yıllara çeşitli vasıflar yüklemişlerdir. Bazı yıllarda savaşların çok olacağına, çok kan döküleceğine, bazı yıllarda kıtlık olacağına, bazı yıllarda hırsızlıkların çoğalacağına, bazı yıllarda bolluk olacağına, yağmurların çok yağacağına, havanın soğuk ya da sıcak olacağına ...vb. inanmışlardır. Yeni doğan çocukların gelecekte nasıl bir insan olacağına doğduğu yıla bakarak karar vermişlerdir.⁸

Bozkır kavimlerinin kullandığı bu takvim, geniş bir alanda kullanılmıştır. Birçok kavim bu takvimi kullanmıştır. Ancak en geniş anlamı ile bu takvimi kullananlar Türkler olmuştur.⁹ Türkler'den sonra on iki hayvanlı takvimi Moğollar, Çinliler, Tibet ve Hindi-Çini kavimleri de kullanmışlardır. İskitler, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar ve Tuna Bulgarları bu takvimi yaygın olarak kullanmışlardır. Kırgızlar ve Başkurtlar bu takvimi bugün de gündelik hayatlarında kullanmaktadırlar. On iki hayvanlı takvim sistemi İlhaniler'le

---

⁶ Abdülkerim Rahman, **Uygur Folkloru**, çev. Soner Yalçın, Erkin Emet, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 122.

⁷ Durmuş, **a.g.m.**, s. 4.

⁸ Osman Turan, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2004, s. 99-106.

⁹ Turan, **a.g.e.**, s. 55.

birlikte İnan'da da kullanılmıştır. Ayrıca Timürlüder, Safeviler, Altın Ordu, Kazan Hanlığı, Selçuklular ve Osmanlılar'da da bu takvim sistemi bilinmektedir.¹⁰

---

¹⁰Turan, a.g.e., s. 55-70.

BİRİNCİ BÖLÜM

BOZKIR KAVİMLERİNDE ZAMAN

A – İSKİT – HUNLAR'DA ZAMAN

1 – İskitler'de Zaman

Tarihin ilk dönemlerinde ortaya çıkan, Orta Asya'dan yola çıkarak Avrupa'ya gelen ve burada yaygın bir imparatorluk kuran İskitler, atlı kavimler uygarlığının kurucusu olarak bilinirler. Çin'den Tuna'ya kadar çok geniş bozkırların egemenliğine sahip olan İskitler, göçebe bir kavim olmalarına rağmen kendi dönemlerinde önemli bir uygarlık yaratmışlardır.¹¹ Bu uygarlık içerisinde zaman ile ilgili unsurlar da bulunmaktadır.

Eskiçağ'da yaşamış pek çok kavimde olduğu gibi İskitler arasında da Şamanlık inancı oldukça yaygındı. Bu inancın doğrudan zaman ile ilgisi bulunmaktadır. Çünkü Şamanlığın esas unsurları, kehanette bulunmak ve gelecekte haber vermektir. Dolayısıyla Şamanlığı benimseyen İskitler, içinde yaşadıkları zamandan sonrasını yani gelecek kavramını biliyorlardı ve bunu merak ediyorlardı. Bu merakı gidermek için de İskitler'de pek çok falcı bulunuyordu. Bu falcılar, söğüt değneklerine bakarak gelecekte olacak

---

¹¹ Çeçen, a.g.e., s. 25,29.

şeyleri söylüyorlardı.¹²

İskit hekimleri, ıhlamur yaprağına bakarak bir hastalığın geleceği hakkında haber verirlerdi.¹³

İskitler ile ilgili önemli bilgiler veren Herodotos'un kitabında anlattığı bir olayda da İskitler'in gelecek kavramı üzerine yoğunlaştıklarını ve yarınlarını yani geleceklerini düşündüklerini anlıyoruz. Bu olayı Herodotos şöyle anlatmaktadır:

“Skythler (İskitler), ellerine düşen kölelerin gözlerini kör ederler. Bu kölelerle Skyth kadınlarından bir gençlik yetişti. Bunlar dünyaya nasıl geldiklerini öğrendiler ve Media'dan dönen Skythlerin karşısına dikildiler ve geniş bir hendek kazarak yurtlarını ayırdılar. Skythler hendeği geçmek istedi; düşmanları gelip karşlarına kamp kurdu ve savaş oldu. Üst üste savaştılar, ama Skythler bir adım bile ilerleyemediler. O zaman içlerinden birisi bağırdı: “Nedir bu yaptığımız ey Skythler, kendi kölelerimizle dövüşüyoruz. Bizi öldürüyorlar, gittikçe azalıyoruz; biz de onları öldürüyoruz, yarın işlerimizi gördürmek için elimizde köle kalmayacak...”¹⁴

İskitler'de “yıl” kavramı bilinmekteydi. İskit hükümdarları, yılda bir defa ziyafet düzenlerlerdi. Bu ziyafete taburlar, subayları ile birlikte katılırlardı.¹⁵ Ayrıca İskitler'de her vali, yılda bir defa kendi bölgesinde bir tören düzenler ve bu törende düşman öldürerek başarıya ulaşmış olan kişilere su ve şarap karıştırılarak içirilirdi. Böyle bir başarısı olmayanlar bu onur şarabından içemezlerdi.¹⁶

¹² İlhami Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993, s.86-87.

¹³ Çeçen, **a.g.e.**, s.34.

¹⁴ Herodotos, **Herodot Tarihi**, s. 203-204.

¹⁵ Ekrem Memiş, **İskit'lerin Tarihi**, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları,1987. s. 36.

¹⁶ Herodotos, **a.g.e.**, s. 220.

Herodotos'un aktardıklarına göre; İskitler'de her bölgede, toplantı yerlerinde tanrı Ares adına bir tapınak yükselmekteydi. İskitler, bu tapınağa her yıl yüz elli araba dolusu yeni odun getirirlerdi.¹⁷

Ares için yaptıkları bu tapınağın en üstüne demirden yapılmış bir pala dikmişlerdi. Bu pala çok eski olduğu için her bölgeden saygı görmekteydi ve Ares heykeli aslında bu idi. İskitler, bu palaya her yıl sürü hayvanları kurban ederlerdi.¹⁸

İskitler, hükümdarları öldüğü zaman Gerrhos topraklarında hazırladıkları mezara ölüyü getirirlerdi. Çeşitli işlemlerden sonra ölüyü mezara koyarlar ve mezarın üzerine herkes kürekle toprak atardı. Aradan bir yıl geçince kralın adamlarından ona en çok hizmet etmiş olanları ve en güzel atlarından ellişer tanesini çeşitli şekilde öldürüp mezarın çevresine dizerler ve bırakıp giderlerdi.¹⁹

İskitler'de "gün" kavramı da bilinmekteydi. Herodotos'un anlattıklarına göre İskitler yıkanmak için su kullanmazlardı. Kadınlar çeşitli bitkilerden yaptıkları melhemleri çam sakızı ve su ile karıştırarak lapa oluştururlar ve bunu bütün vücutlarına sürerek bir gün boyu hiç dokunmazlardı. Ertesi gün bu lapayı vücutlarından kaldırırlardı.²⁰ Yani vücutlarına sürdükleri melhemleri yıkamak için belli bir zamanın geçmesini beklerlerdi. Ayrıca bu durum İskitler'de gece gündüz kavramının da bilindiğini göstermektedir. Çünkü melhemler, üzerinden bir gece geçmedikçe yıkanmamaktaydı.

İskit hükümdarları, gökten düşen kutsal altını büyük bir dikkatle saklarlar ve büyük kurbanlar keserek hoşnutluk kazanmaya çalışırlardı. İskitler arasındaki bir inanışa göre, bu kutsal altını korumakla görevli olan

---

¹⁷ Herodotos, **a.g.e.**, s. 219.

¹⁸ Herodotos, **a.g.e.**, s. 219.

¹⁹ Çeçen, **a.g.e.**, s.34.

²⁰ Memiş, **a.g.e.**, s. 42.

kimse, eğer bayram süresinde açık havada uyursa o yılı çıkaramazdı. Ayrıca bu bekçi, bir gün içinde at sırtında ne kadar toprağı çepeçevre dolanabilirse, o toprak kendisine ödül olarak verilirdi.²¹

İskitler'in ölü gömme törenlerinde de "gün" kavramı önemli yer tutmaktaydı. Bu törenler yapılırken İskitler günleri saymaktadır. Kendilerinden biri öldüğü zaman, ölen kişiyi bir arabaya koyup birer gün yakınlarının evine götürüyorlar ve kırk gün boyunca bu şekilde dolaştırdıktan sonra gömüyorlardı.²²

İskitler'in İran İmparatoru Dareios ile mücadelesi sırasında da zaman ile ilgili olaylara rastlıyoruz. İskitler bu mücadele sırasında günleri saymışlardır. Dareios'un Skythia seferi sırasında, İskitler'in İonia'lılarla görüşmek görevini almış olan grubu, İonia'lılara şunları söylemiştir:

"İonia'lılar, eğer bizi dinlemek isterseniz biz, size özgürlük getirmek için geldik. Bize dediklerine göre, Dareios size bu köprüyü altmış gün için emanet etmiş ve bu süre sonunda gelmezse, bırakıp yurdunuza dönmenizi söylemiş. Şimdi onun dediğini yaparsanız, size bir şey diyemez. Bize gelince, bizim sizinle bir alıp veremediğimiz yok; size verilen gün bitince çıkıp gidiniz."²³

Yine Dareios'un seferi sırasında İskitler, gemilerine çekilmiş olan İonia'lılara şöyle dediler:

"İonia'lılar, size verilen gün doldu, siz hala burada kalmakla doğruluktan ayrılmış oluyorsunuz..."²⁴

---

²¹ Herodotos, **a.g.e.**, s. 204.

²² Çeçen, **a.g.e.**, s. 34.

²³ Herodotos, **a.g.e.**, s.238.

²⁴ Herodotos, **a.g.e.**, s.239.

İskitler mesafeleri ölçerken “gün” kavramını esas almaktadırlar. Bunu Herodotos’un şu ifadelerinden anlıyoruz:

“Skythler, Dareios üzerlerine geldiğinde iki gruba ayrıldılar. Bu gruplardan biri bir gün aralıklarla İranlıların önünden yavaş yavaş geri çekilerek toprak bırakacaktı. Bu, Skythlerin İranlılara karşı almış oldukları karardı.”²⁵

“Dareios, Skythia’ya vardığında birleşmiş olan iki Skyth grubunun peşine düştü. Ancak onlar hep bir günlük aralık bırakarak çekildiler.”²⁶

Bozkırlı bir kavim olan İskitler’de zaman bilinmekteydi ve yaşamlarında önemli bir yer tutmaktaydı. Geleceği düşünmeleri, yılda bir yaptıkları törenler, yıl ve günlerle ilgili batıl inançları, tanrıya belirli zamanlarda kurban kesmeleri, ölüleri gömerken zamanı dikkate almaları, mesafeleri belirlerken günleri saymaları, temizlik alışkanlıklarının zamana dayanması, mevsimlere göre bir yerden başka bir yere göç etmeleri gibi hayatlarındaki birçok önemli işi zamanı dikkate alarak yapıyorlardı. Yani İskitler zamanı biliyorlardı ve bunu yaşamlarında kullanıyorlardı.

2 – Hunlar’da Zaman

M.Ö. III. yüzyılda İç Asya’da ortaya çıkan ve ilk büyük Türk devletini kuran Hunlar, askeri güçleri sayesinde tüm Asya’yı kaplayan geniş bir imparatorluk kurmuşlardır. Göçebelğe önem veren ve Orta Asya’da ilk Türk

---

²⁵ Herodotos, a.g.e., s. 235.

²⁶ Herodotos, a.g.e., s. 236.

kültürünü oluşturan Hunlar, İskitler gibi zamanı biliyorlar ve bunu günlük hayatlarında, devlet işlerinde, dini hayatlarında ve diğer kavimlerle olan ilişkilerinde kullanıyorlardı. Sabah, akşam, gün, ay, yıl gibi kavramları biliyorlar, mevsimlere göre hayatlarını şekillendiriyorlardı. İklim değişikliklerine bağlı olarak bir yerden başka bir yere göç ediyorlardı.

Hunlar'a ait pek çok gelenekte zaman ile ilgili unsurlara rastlamak mümkündür. Mesela Hun hakani, her sabah çadırından çıkınca, eğilerek güneşi selamlar, akşam da aynı hareketi aya karşı yapardı.²⁷ Yani Hun hakani sabah ve akşamı biliyordu.

Hunlar, yılın belirli dönemlerinde törenler, bayramlar, kutlamalar ve toplantılar yapıyorlardı.²⁸ Bu törenler her yılın aynı döneminde yapılıyordu. Özellikle Asya Hun İmparatorluğu'nda Mo-tun (Mete) döneminde (M.Ö. 209-174), bu törenlerin zamanı sabitlenmişti. Çünkü Mete, o zamana kadar çok eski geleneklere dayanan dini inançlara sahip olan Hunlar'a, belirli zamanlarda törenlerle kutlanan bir devlet dini inancı getirmişti.²⁹ Buna göre devlet işleri ve dini törenlerle ilgili olarak her yıl üç ayrı toplantı yapılırdı. Oldukça önemli olan bu toplantılar, her yılın belli zamanlarında düzenlenirdi. Bu toplantılardan birincisi daha çok dini nitelikteydi ve senenin ilk ayında yapılırdı.³⁰ Her yıl, senenin ilk ayının ilk gününde, Tanju kurban taşı üstünde beyaz atlar kurban ederdi. Tanju'nun etrafında, subaylardan oluşan bir kurultay toplanırdı.³¹

İkinci büyük toplantı her yılın beşinci ayında yapılırdı. Bu toplantıda subaylar Lung-Çing'de toplanırlardı.³² Mete, Gök ve Yer tanrılarına ve

²⁷ Marcel Brion, **Hunların Hayatı**, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Orkun Yayınevi, 1981, s. 272.

²⁸ Lev Nikolayeviç Gumilev, **Hunlar**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2002, s. 46.

²⁹ Brion, **Hunların Hayatı**, s. 26.

³⁰ Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, s. 47.

³¹ Marcel Brion, **Asya ve Avrupa'da Hunlar**, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Çatı Kitapları, 2005 s. 25.

³² Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, s. 76.

atalarına kurban keserdi.³³ Bu vesile ile Hunlar büyük bir bayram yaparlardı. Ayrıca bu ayda at yarışları da düzenlenirdi.³⁴

Üçüncü büyük toplantı ise sonbaharda yapılırdı. Her yılın sekizinci ayında, yani sonbaharda bir ormanın etrafında ya da yere çakılmış işaret vazifesini gören dalların etrafında at koşusu düzenlenirdi.³⁵ Sonbaharda ayrıca nüfus sayımı ve sürülerin tespiti için de toplantılar tertip edilirdi.³⁶ Bu toplantılar yılın dokuzuncu ayında yapılırdı. Bunlara herkes katılır ve ayrıcalıksız olarak konuşurdu. Geniş bir alana toplanan insanlar ortak sorunları üzerinde konuşurlardı.³⁷

İşte bütün bu önemli toplantılar için Hunlar ayları da hesaplıyorlardı. Çünkü her toplantının hangi ayda yapılacağı önceden belirlenmişti. Yani Hunlar ayları biliyorlar ve sayıyorlardı.

Hunlar'da ölü gömme işlemleri de yılın muayyen zamanlarında, özellikle ilkbahar ve sonbaharda yapılıyordu. Ölü gömme merasimlerinin ancak muayyen zamanlarda yapılmasının sebebi büyük kurganların yapılmasının zaman istemesiydi. İlkbaharı ve sonbaharı bekleme, bir nevi vakit kazanma oluyordu.³⁸ Ancak sebebi ne olursa olsun bizim için önemli olan Hunlar'ın bu mevsimleri bilmesidir. Ayrıca ölümlerin gömülmesi için ilkbaharın ve sonbaharın beklenmesi, Hunlar'ın mevsimlerin dönüşümlü olarak tekrar geldiğini bildiklerini de göstermektedir.

Hunlar başka kavimlerle zamana dayalı anlaşmalar da yapıyorlardı. Hun tarihinde bu anlaşmalara sık sık rastlamaktayız. Bunlar genellikle

---

³³ Brion, *Asya ve Avrupa'da Hunlar*, s. 27.

³⁴ Eberhard, *a.g.e.*, s. 76.

³⁵ Eberhard, *a.g.e.*, s. 76.

³⁶ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila-Cengiz Han-Timur*, 4. Baskı, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1999, s. 40.

³⁷ Çeçen, *a.g.e.*, s. 43.

³⁸ Brion, *Hunların Hayatı*, s. 276.

vergileri kapsayan anlaşmalardı. Yani Hunlar'da vergiler önemli bir yer tutuyordu ve diğer devletlerle yapılan anlaşmalarda vergilere yer veriliyordu. Mesela Çin İmparatoru Kaoti ile Asya Hun İmparatoru Mete arasında yapılan bir savaştan sonra Çin-Hun barış anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Çin kralı bir cariyesini Mete'ye göndermiş ve her yıl belirli bir oranda gıda yardımında bulunmayı kabul etmiştir.³⁹

Asya Hun hakanı Lieu zamanında, Çin imparatoru Wang, Hu-Wuan'ların Hunlara ödediği yıllık vergilerin artık ödenmeyeceğini belirtmiştir. Bu verginin ödenmesi için bir zaman tespit edilmişti ve Hunlar bu zaman gelince Hu-Wuan şehrine gelmişlerdir. Ancak vergiyi alamamışlardır.⁴⁰ Yani Asya Hunlar'ı bu zamanı hesaplamışlar ve gelmesini beklemişlerdir.

Zamana dayalı bu anlaşmalar Avrupa Hun İmparatorluğu döneminde de yapılmıştır. Hun hükümdar ailesinden gelen ve Attila'nın amcası olan Rua, Bizans'ın Hun ordusunu ayaklanmaya kışkırtmak ve uyruk altındaki kavimleri Hunlar'dan ayırmak amacıyla, Hun topraklarında çalıştırdığı casusluk örgütü ile propagandacıları ileri sürerek Balkan seferine çıkmıştır. Bu seferde hiç direnme göstermeyen Bizans ile bir anlaşma yapılmıştır.⁴¹ Bu anlaşmaya göre Bizans'ın Hunlar'a ödediği yıllık vergi 700 altına çıkarılmıştır.⁴²

İmparator Rua'nın ölümünden sonra başa geçen Atilla döneminde de Bizans üzerine yapılan seferler sonucunda yeni anlaşmalar yapılmıştır. Genellikle yıllık vergileri kapsayan bu anlaşmaların hepsinde Hunlar'ın zamanı hesapladıklarını görmekteyiz. Mesela Attila başa geçişinden sonra gelen Bizans elçilerine sınırda bir karşılama düzenlemiş ve barış anlaşmasını kabul ettirmiştir. Buna göre, Bizans'ın vergisi her yıl iki misli alınacaktır.⁴³

---

³⁹ Çeçen, **a.g.e.**, s. 38.

⁴⁰ Brion, **Hunların Hayatı**, s. 72-73.

⁴¹ Çeçen, **a.g.e.**, s. 53.

⁴² Manole Neagoe, **Bozkır'ın Üç Atlısı Atilla-Cengiz Han-Timur**, çev. Müstecip Ülküsal, İstanbul, Çatı Kitapları, 2004, s. 37.

⁴³ Çeçen, **a.g.e.**, s. 53.

Attila'nın ikinci Balkan seferine çıkmasının sebeplerinden biri de Bizans'ın yıllık vergiyi ödemede isteksiz olmasıdır. Bu seferin sonunda yapılan anlaşmaya göre de Bizans'ın yıllık vergisi üç katına çıkmıştır.⁴⁴

Yani hem Asya Hunlar'ı hem de Avrupa Hunlar'ı vergi yüzünden seferler düzenleyip savaşlar yapmışlardır. Verginin alınması ya da verilmesi işlemleri zaman konusunu yakından ilgilendirmektedir. Bu işlemlerin düzenli yapılabilmesi için zamanın bilinmesi gerekir. Hunlar, vergilere bu kadar önem verdiğine göre zamanı iyi biliyorlar ve vergileri toplayacakları günü hesaplıyorlardı. Hatta Hunlar'da vergi toplamakla görevlendirilmiş kişiler bile vardı. Bunların işi, zamanı gelen vergileri toplamaktı.

Hunlarda da zaman ile ilgili sözcükler mesafe belirtmek için de kullanılıyordu. Bir yerin uzaklığı hesaplanırken oraya kaç günde gidildiği dikkate alınıyordu. Mesela Hun hakanı iç kavgaları önlemek için itaat etmeleri şüpheli olanları, yurtlarından çıkararak seksen gün uzaklıktaki yerlere sürüyordu.⁴⁵

İşte; devletin insan ve askeri gücünün tespit edildiği, hayvan mevcudunun belirlendiği, kurbanların sunulduğu, at yarışlarının ve güreşlerinin tertiplendiği, hükümdarlıkların tasdik edildiği veya yeni tanhu seçiminin yapıldığı, gerektiğinde idareye geniş icrai yetkilerin verildiği ve bütün ülke meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı önemli toplantıların zamanının belirlenmesi ve her yıl aynı dönemde yapılması, ölülerin gömülmesi için ilkbaharın ya da sonbaharın beklenmesi, mevsimlere göre bir yerden başka bir yere göçlerin yapılması, mesafelerin günlerle hesaplanması, diğer devletlerle zamana dayanan anlaşmaların yapılması ve vergilere önem verilmesi Hunlar'ın zamanı bildiklerini ve bunu hem kendi

---

⁴⁴ Marcel Brion, **Tanrının Kırbağı Attila**, çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul, İlgı Yayınları, 2006, s. 110.

⁴⁵ Brion, **Hunların Hayatı**, s. 54.

hayatlarında hem de diğer devletlerle olan ilişkilerinde kullandıklarını göstermektedir.

B – GÖKTÜRKLER'DE ZAMAN

1 – Göktürkler'de Zaman Anlayışı

552-743 yılları arasında yaşayan Göktürkler geniş bir alana yayılmışlar ve yazılı bir alfabeye sahip oldukları için kültürel açıdan ileri bir toplum düzeyine ulaşmışlardır. Bilge Kağan, Kültigin ve vezir Tonyukuk adına dikilen yazıtları sayesinde Göktürkler hakkında pek çok bilgiye ulaşılmıştır. Bu yazıtlarda Göktürkler'in zaman anlayışlarıyla ilgili de bilgiler bulunmaktadır.

Göktürkler göçebe bir hayatı benimsemişlerdir. Bozkır kültür çevresinde insanın insanla, hayvanla ve tabiatla vermiş olduğu mücadelede yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa yapılan yorucu göçler, Göktürkler'in zaman algısını biçimlendirmiştir. Onları zamanı belirlemeye yöneltmiştir. İklimin yönlendirmesi sonucu ortaya çıkan yaylak ve kışlak hayatı sayesinde Göktürkler'de zaman algısı belirmiştir. Göktürkler yazın yaylakta, kışın kışlakta yaşamışlardır. Yaylaktan kışlağa ya da kışlaktan yaylağa göç zamanı geldiğinde boylar ve boylar birliğine mensup olan insanlar aynı anda harekete geçiyordu. Bu durum bize bu insanlarda ortak bir zaman anlayışının olduğunu göstermektedir.⁴⁶

Göktürkler'de zamanla ilgili olarak gün, ay, mevsim ve yıl kavramlarının sistemleştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Hatta yazın geçirildiği

---

⁴⁶ Durmuş, a.g.m., s. 1.

yaylak ve kışın geçirildiği kışlak terimlerinin de doğrudan yaz ve kış ile ilgili olduğu görülmektedir.⁴⁷ Bu da bize Göktürkler’de “yaz” ve “kış” kavramlarının doğru olarak bilindiğini ve buna göre de bir hayat tarzının oluşturulduğunu göstermektedir. Yani Göktürkler, zamanın bir parçası olan mevsime göre (yaz ve kışa göre) hayatlarını şekillendirmişlerdir. Yaz gelince yaylak, kış gelince de kışlak hayatını benimsemişlerdir.

Göktürkler, kendileri için önem taşıyan tarihi olayların ve günlerin zamanını belirleme ihtiyacı duymuşlardır. Yaptıkları dini törenler, askeri toplantılar, ölü gömme törenleri ve yaşayış tarzları bize Göktürkler’in zaman anlayışları hakkında bilgi vermektedir.

Göktürkler’de yılın belirli dönemlerinde bayramlar yapılırdı. Göktürkler, tanrılarına yılın dört zamanında kurban sunarlardı. Göktürkler’le ilgili bir efsanede Türkler’in atalarının So ülkesinden geldikleri ve birçok kardeşleri bulunduğu, bu kardeşlerden birisinin kurttan türediği ve Göktürkler’in kurucusu Asena ailesinin bu boyun başkanının soyundan geldiği anlatılır. Kurdun Asena soyunu ürettiği mağaraya Ecdat Mağarası adı verilir ve her yıl atalara bu mağaranın önünde kurbanlar sunulurdu. Hatta Göktürk Kağanı, Ecdat Mağarası’na beyleriyle birlikte bizzat gider ve kurbanını kendi eliyle sunardı.⁴⁸

En önemli ve en büyük bayramlardan biri de, her yılın beşinci ayının ikinci yarısında kutlanırdı. Bu bayram, gök tanrı ve kara tanrıya kurban kesilmesiyle başlardı. Bayram süresince at yarışları düzenlenir, şarkı yarışmaları tertiplenir ve şenlikler yapılırdı.⁴⁹

Göktürkler’de önemli toplantıların zamanı da sabitlemişti. Siyasi,

---

⁴⁷ Durmuş, **a.g.m.**, s. 3.

⁴⁸ Çeçen, **a.g.e.**, s. 72.

⁴⁹ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 98.

iktisadi ve dini toplantılar, toplum için birinci derecede önem taşıyordu. Bu toplantılar yılın belirli dönemlerinde yapılırdı.

Göktürkler'in ölü gömme geleneği de onların zaman anlayışları hakkında bilgi içermektedir. Göktürkler'de ölü gömme işleri yılın muayyen zamanlarında yapılırdı. Yazın ölenler, yaprakların sarardığı sonbahar mevsiminde, kışın ölenler de bitkilerin yeşillendiği, çiçeklerin açtığı ilkbahar mevsiminde toprağa verilir.⁵⁰

Ayrıca Göktürkler'in başka kavimlerle olan ilişkilerinde de zaman anlayışlarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Çünkü Göktürkler diğer kavimlerle zamana dayanan ilişkiler de kuruyorlardı. Mesela Çinlilerle çeşitli anlaşmalar yapıyorlardı. Bu anlaşmalar her yıl için Çin'in belli bir miktar ipek ödemesi esasına dayanıyordu.

Göktürkler'de devletin belirli aralıklarla halktan topladığı vergiler de vardı. Bu vergileri toplamakla görevli insanlar bile bulunuyordu. Vergilerin toplandığı zamanlar sistemleştirilmişti.

Göktürkler'in zaman anlayışlarıyla ilgili pek çok bilgiyi şüphesiz ki Göktürk Yazıtları'ndan öğreniyoruz. Bu yazıtlarda olaylar anlatılırken kronolojik bir sıranın takip edildiğini görüyoruz. Yani olaylar oluş sırasına göre anlatılmaktadır. Zaman ile ilgili birçok kavram kullanılarak bu kronoloji oluşturulmuştur. Mesela Kül Tigin Yazıtı'nın kuzey tarafında şu ifadeler geçmektedir:

“Kül Tigin o savaşta otuz yaşında idi. Alp Saçlı ata binip atılarak hücum etti. İki eri takip edip kovalayarak mızrakladı. Karluk'u öldürdük, yendik. Az milleti düşman oldu. Kara Göl'de savaştık. Kül Tigin otuz bir yaşında idi.”⁵¹

⁵⁰ Taşağıl, a.g.e., s. 98.

⁵¹ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, 37. bs., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2006, s. 25.

Bu ifadelerde önce Kül Tigin'in otuz yaşında olduğu, düşman üzerine hücum edip onları yendiği ve bu sırada Kül Tigin'in otuz bir yaşına geldiği anlatılmaktadır. Yani Kül Tigin'in otuz yaşından otuz bir yaşına kadar yaptıkları sırasıyla anlatılmaktadır. Böyle kronolojik anlatımlara yazıtlarda sık sık rastlanmaktadır. Ayrıca yazıtlarda önemli olayların yılı, ayı ve günleri de net olarak belirtilmektedir.

Göktürkler için bir sınırlı zaman vardır, bir de sınırsız zaman. Onlar tanrılarının sınırsız zamanı yaşadığına inanırlar. Tanrılar bütün zaman yaşarlar, onlar ebedidir. İnsanoğlu ise ölümlüdür. Hayatı doğmak ve ölmek arasında geçen, yaptığı ve yapacağı işler belirli bir zaman süreci içerisinde gerçekleşen insan için zamanda sınırlılık görülmektedir.⁵² Bu anlayış Kül Tigin Yazıtı'nda şöyle ifade edilmektedir:

“Öd tengri yaşar. Kişioğlu kop ölgeli törümüş.”

“Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş.”⁵³

Göktürkler'de geçmiş zaman, içinde bulunulan zaman ve gelecek zaman anlayışı vardı. Yazıtlarda geçmiş zamanı ve içinde buldukları zamanın yılını, ayını ve gününü belirterek olayları anlatıyorlar. Çok eski zamanlarından da bahsediyorlar. Mesele İşbara Kağan, 585 yılında Çin imparatoruna yazdığı mektupta şöyle diyor:

“Bizim adet ve geleneklerimiz çok eski çağlardan beri devam edegelmiştir. Bundan dolayı onları değiştirmeye benim bile gücüm yetmez.”⁵⁴

Bunun yanı sıra gelecekle ilgili amaçlarını da belirtiyorlar. Gelecekle ilgili tahminlerde bulunup planlar yapıyorlar. Bunlar sadece yakın gelecekle

---

⁵² Durmuş, **a.g.m.**, s. 1-2.

⁵³ Muharrem Ergin, **a.g.e.**, s. 27.

⁵⁴ Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 2. Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999, s. 24.

ilgili değil çok uzak gelecekle ilgili de olabiliyor. Mesela Mukan Kağan 584 yılında kayın babası olan Çin imparatoruna bir mektup gönderiyor. Bu mektubunda Çin-Göktürk dostluğunun on binlerce yıl süreceğini yazmıştır.⁵⁵ Yani Mukan Kağan on binlerce yıl sonrasını düşünmekte ve bu uzak gelecekle ilgili temennilerini belirtmektedir.

Ayrıca Göktürkler'in zaman anlayışında “yaş” kavramının önemli bir yeri vardır. Çünkü yazıtlarda bu kavram çok sık kullanılmaktadır. Yıllar sayılarak insanların yaşları hesaplanmıştır. İnsanoğlunun ölümlü olduğunu bildikleri için yaş hesabına önem vermiş olmalıdırlar. Kağanların yaptıkları işler anlatılırken bu sırada kağanın kaç yaşında olduğu genellikle belirtilmiştir.

2 – Göktürkler’de Zamana Dair Kavramlar

Türkler’de zamanla ilgili ilk bilgilere Göktürk Yazıtları’nda rastlanmaktadır.⁵⁶ Bu yazıtlarda zamana dair kavramların sıkça kullanıldığını görmekteyiz. Yazıtlarda önemli olaylar anlatılırken kronolojik bir sıraya göre ifade edilmesi de dikkat çekicidir. Bu kronolojik sırayı oluşturabilmek için “zaman, gün, ay, yıl, gündüz, gece, gelecek, şimdi, sonra, ondan sonra, önce, yaş, ilk, ilk gün” gibi kavramlar kullanmışlardır. Bu kavramlar ve kullanıldığı cümleler şöyledir:

Öd: “zaman, vakit” anlamında kullanılmaktadır. Yazıtlarda aşağıdaki gibi geçmektedir:

---

⁵⁵ Çeçen, a.g.e., s. 75.

⁵⁶ Durmuş, a.g.m., s. 1.

KTY Güney 1 : “ Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kagan bu **ödke** olurtum”

“Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum.”⁵⁷

KTY Kuzey 10: “ **Öd** tengri yaşar. Kişi oğlu kop ölgeli törümiş.”

“Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş.”⁵⁸

Bödke : “bu zamanda, bu zamana, zamanda, zamana” anlamına gelmektedir. Yazıtlarda aşağıdaki şekilde kullanılmaktadır.

KTY Doğu 40: “ Antag **bödke** ökünüp Kül Tiginig az erin irtürü itımız”

“Öyle bir zamanda pişman olup Kül Tigin’i az erle eriştirip gönderdik.”⁵⁹

BKY Doğu 2: “ **Bödke** özüm olurup bunça ağır törüg tört bulungdaki (...)dim.”

“Bu zamanda kendim oturup bunca ağır töreyi dört taraftaki ... dim.”⁶⁰

BKY Kuzey 8: “ Türk amtı budun begler **bödke** körügme (begler gü yangıldaçı siz).”

“Şimdiki Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacaksınız?”⁶¹

BKY Doğu 18: “ Ol **bödke** kul kullug küng künglüg bolmış erti”

“O zamanda kul kullu, cariyeye cariyeli olmuştu.”⁶²

⁵⁷ M. Orhan Bayrak, **Türk İmparatorlukları Tarihi**, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2002, s. 98.

⁵⁸ Talat Tekin, **Orhon Yazıtları**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, s. 22-23.

⁵⁹ Ergin, **a.g.e.**, s. 23.

⁶⁰ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 60.

⁶¹ Ergin, **a.g.e.**, s. 59.

⁶² Doğan Aksan, **En Eski Türkçe'nin İzlerinde**, 2. Bakı, İstanbul, Multilingual Yayınları, 2003, s. 120.

Kün : “gün” demektir. Yazıtlarda “güneş” anlamında ve yön belirtmek için de kullanılmaktadır.

KTY Güney Yüzü 2: “Tokuz Oguz begleri budunı bu sabımın edgüti eşid katıǵdı tıngla: İlgerü **kün** togsık(k)a birigerü **kün** ortusingaru kurıgaru **kün** batsıkinga yırıgaru tün ortusingaru anda içreki budun (kop) m(ang)a k(örür).”
 “Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle: Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir.”⁶³

KTY Doğu Yüzü 8: “Elig yıl ışig küçüg birmiş. İlgerü **kün** togsıkda Bökli kaganka tegi süleyü birmiş. Kurıgaru Temir Kapıgka tegi süleyü birmiş. Tabgaç kaganka ilin törüsin alı birmiş.”
 “Elli yıl işi gücü vermiş. Doğuda gün doğusundan Bökli kagana kadar ordu sevk edivermiş. Batıda Demir Kapıya kadar ordu sevk edivermiş. Çin kaganına ilini, töresini alivermiş”.⁶⁴

KTY Güney-doğu yüzü 1: “ Yigirmi **kün** olurup bu taşka bu tamka kop Yollug Tigin bitidim.”
 “Yirmi gün oturup bu taşta, bu duvara hep Yollug Tigin, yazdım.”⁶⁵

BKY Güney yüzü 1: “ (...Tab)gaç atlıg süsi bir tümen artukı yiti bing süg ilki **kün** ölürtüm. Yadag süsin ikinti **kün** kop (ölür)tüm.”
 “Çin süvarisini, on yedi bin askeri ilk gün öldürdüm. Piyadesini ikinci gün hep öldürdüm.”⁶⁶

BKY Güney-batı yüzü 1: “ (... Bilge Kagan b(itigin) Yol(l)ug Tigin bitidim.

⁶³ Ergin, **a.g.e.**, s. 3.

⁶⁴ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 10-11.

⁶⁵ Orkun, **a.g.e.**, s. 54.

⁶⁶ Ergin, **a.g.e.**, s. 53.

Bunça barkıg bedizig uzug (...k)agan atısı Yol(l)ug Tigin men ay artukı tört **kn** (olu)rup bitidim, bedizetim. Yag(...)"

"Bilge Kagan kitabesini Yollug Tigin, yazdım. Bunca türbeyi, resimi, sanatı... kağanın yeğeni Yollug Tigin ben bir ay dört gün oturup yazdım, resimledim."⁶⁷

TY Batı yüzü 4-5: " İkinti **kn** rte kızıp ketli."

"İkinci gün ateş gibi kızıp geldi."⁶⁸

Ay: "ay" anlamında kullanılmaktadır. Yani otuz günlük zaman dilimini ifade etmektedir. Yazıtlarda sık sık kullanılmıştır.

KTY Kuzey-doğu yüzü 1: "Kl Tigin kony yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzunç **ay** yiti otuzka yog ertrtmz. Barkın bedizin bitig taş(ın) bişin yılka yitin **ay** yiti otuzka kop alkd(ımı)z."

"Kl Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik. Türbesini, resmini, kitabe taşını maymun yılında yedinci ay, yirmi yedinci günde hep bitirdik."⁶⁹

BKY Güney-batı 1: " Yollug Tigin men **ay** artukı tört kn olurup bitidim, bedizetim."

"Yollug Tigin ben bir ay dört gün oturup yazdım, resimledim."⁷⁰

BKY Güney yüzü 10: " Bunça kazanıp (kangım kagan ı)t yıl onun **ay** altı. otuzka ua bardı. Lagzın yıl bişinç **ay** yiti otuzka yog ertrtm."

"Bu kadar kazanıp babam kagan köpek yılı, onuncu ay, yirmi altıda uçup gitti.

⁶⁷ Orkun, **a.g.e.**, s. 72.

⁶⁸ Ergin, **a.g.e.**, s. 77.

⁶⁹ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 24-25.

⁷⁰ Ergin, **a.g.e.**, s. 63.

Domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedide yas töreni yaptırdım.”⁷¹

Yıl: “yıl, sene” anlamına gelmektedir. Yazıtlarda sık sık kullanılmaktadır.

KTY kuzey 4: “ Bir **yıl**ka biş yolu süngüşdümüz.”

“Bir yılda beş defa savaştık.”⁷²

BKY Doğu yüzü 8: “Elig **yıl** işig küçüg birmiş.”

“Elli yıl işi gücü vermiş.”⁷³

BKY Doğu 30: “ Bir **yıl**ka dört yolu süngüşdüm.”

“Bir yılda dört defa savaştım.”⁷⁴

BKY Güney yüzü 9: “ Men tokuz yigirmi **yıl** şad olurtum, to(kuz yigir)mi **yıl** (kagan olu)rtum, il tutdum.”

“Ben on dokuz yıl şad olarak oturdum, on dokuz yıl kagan olarak oturdum, il tuttum.”⁷⁵

Küntüz: “gündüz” anlamına gelmektedir. Yazıtlarda şöyle geçmektedir:

KTY Doğu 27: “Türk budun üçün tün udımadım, **küntüz** olurdım.”

“Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturdum.”⁷⁶

---

⁷¹ Ergin, **a.g.e.**, s. 55.

⁷² Orkun, **a.g.e.**, s. 48.

⁷³ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 10-11.

⁷⁴ Ergin, **a.g.e.**, s. 47.

⁷⁵ Orkun, **a.g.e.**, s. 70.

⁷⁶ Aksan, **a.g.e.**, s. 111.

TY Kuzey yüzü 27: “**Küntüz** yime tün yime yelü bardımız.”

“Gündüz de gece de dört nala koşturup gittik.”⁷⁷

TY Doğu yüzü 1-2: “Kapgan kagan (yiti) otuz yaşka (... anda ... erti).

Kapgan kagan olurtı. Tün udımatı, **küntüz** olurmatı.”

“Kapgan Kagan yirmi yedi yaşında ... orda ... idi. Kapgan Kagan oturdu.

Gece uyumadı, gündüz oturmadı.”⁷⁸

Tün : “gece” anlamına gelmektedir. Yazıtlarda şöyle geçmektedir:

KTY Güney Yüzü 2: “Tokuz Oguz begleri budunı bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıngla: İlgerü kün togsık(k)a birigerü kün ortusingaru kurıgaru kün batsıkınga yırıgaru **tün** ortusingaru anda içreki budun (kop) m(ang)a k(örür).”

“Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle: Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir.”⁷⁹

BKY Doğu yüzü 22: “ eçimiz kazganmış budun atı küsi yok bo(lmaz)un tiyin, Türk budun için **tün** udımadım. Küntüz olurmadım.”

“Amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyuyamadım, gündüz oturmadım.”⁸⁰

BKY Güney-doğu yüzü 1: “ ...Kök) Öngüg yoguru sü yorıp **tünli** künli yiti ödüşke subsuz keçdim.”

“Gök Öngü çiğneyerek ordu yürüyüp, gece ve gündüz yedi zamanda susuzu geçtim.”⁸¹

⁷⁷ Orkun, **a.g.e.**, s. 110.

⁷⁸ Aksan, **a.g.e.**, s. 108.

⁷⁹ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 2-3.

⁸⁰ Ergin, **a.g.e.**, s. 43.

⁸¹ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 52-53.

TY Güney yüzü 12: “ tir men. Ol sabıg eşidip **tün** udısıkım kelmedi, küntüz olursıkım kelmedi.”

“O sözü işitip gece uyuyacağım gelmedi, gündüz oturacağım gelmedi.”⁸²

TY Doğu yüzü 5: “(Türk budunu yime) bulganç (o) (timi)ş, Oguzı yime tarkınç ol timiş. Ol sabın eşidip **tün** yime udısıkım kelmez erti, kün yime olursıkım kelmez erti. Anda sakındıma.”

“Türk milleti yine karışıklık içindedir demiş. Oğuzu yine sıkıntıdaır demiş. Bu sözü işitip gece yine uyuyacağım gelmiyordu, gündüz yine oturacağım gelmiyordu. O zaman düşündüm.”⁸³

TY Kuzey yüzü 2: “ On **tünke** yantaki tug ebirü bardımız.”

“On gecede dağdaki engeli dolanıp gittik.”⁸⁴

TY Kuzey yüzü 11: “ **Tün** küntüze katdımız.”

“Geceyi gündüze kattık.”⁸⁵

TY Batı yüzü 7: “ Ol ok **tün** budunun sayu itımız.”

“O aynı gece halkına haber gönderdik.”⁸⁶

Kış: “kış” anlamında kullanılmaktadır. Yazıtlarda şöyle geçmektedir:

KTY Kuzey 8: “ Amga korgan **kışlap** yazınga Oguzgaru sü taşıkdımız.”

“Amga kalesinde kışlayıp ilkbaharında Oğuz doğru ordu çıkardık.”⁸⁷

---

⁸² Orkun, **a.g.e.**, s. 104.

⁸³ Ergin, **a.g.e.**, s. 71.

⁸⁴ Orkun, **a.g.e.**, s. 108-109.

⁸⁵ Ergin, **a.g.e.**, s. 75.

⁸⁶ Orkun, **a.g.e.**, s. 114.

⁸⁷ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 22-23.

BKY Güney 2: “ Otuz artukı sekiz yaşıma **kışın** Kıtany tapa süledim.”

“Otuz sekiz yaşımda kışın Kıtaya doğru ordu sevk ettim.”⁸⁸

Yaz : “ilkbahar, ilkyaz” anlamında kullanılmaktadır. Yazıtlarda şöyle geçmektedir:

BKY Doğu yüzü 31-32: “(...yaşı)ma Amgı Korgan kışladıkda yut boldı.

Yazınga Oguz tapa süledim.”

“Otuz iki yaşımda Amgı kalesinde kışladıkta kıtlık oldu. İlkbaharında Oğuza doğru ordu sevk ettim.”⁸⁹

BKY Güney 2: “ Otuz artukı tokuz yaşıma **yazın** Tatabı tapa süledim.”

“Otuz dokuz yaşımda ilkbaharda Tatabıya doğru ordu sevk ettim.”⁹⁰

Amtı: “şimdi, şimdiki” anlamında kullanılmaktadır.

KTY Güney 11: “Türk **amtı** budun begler bödke körügme begler gü yangıltaçı siz?”

“Şimdiki Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacaksınız?”⁹¹

KTY Doğu 9: “ İllig budun ertim, ilim **amtı** kanı, kimke ilig kazganur men tir ermiş.”

“İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş.”⁹²

---

⁸⁸ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 52-53.

⁸⁹ Ergin, **a.g.e.**, s. 47.

⁹⁰ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 52-53.

⁹¹ Ergin, **a.g.e.**, s. 7.

⁹² Orkun, **a.g.e.**, s. 32-33.

Yaş: “yaş, ömür” anlamında kullanılmaktadır. Yazıtlarda çok sık geçmektedir.

KTY Doğu 30-31: “ ...Kangım kagan uçdukda inim Kül Tigin yi(ti **yaş**da katlı...)”

“Babam Kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı.”⁹³

KTY Doğu 31: “ Altı yigirmi **yaş**ına eçim kagan ilin törüsin ança kazgandı.”

“On altı yaşında amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı.”⁹⁴

KTY Doğu 34-35: “Kül Tigin altı otuz **yaş**ına Kırkız tapa süledimiz”

“Kül Tigin yirmi altı yaşında iken Kırız’a doğru ordu sevkettik.”⁹⁵

KTY Doğu 32: “ Bir otuz **yaş**ına Çaça sengünke süngüşdümüz.”

“Yirmi bir yaşında iken Çaça generale karşı savaştık.”⁹⁶

KTY kuzey 1: “Kül Tigin otuz **yaş**ına Karluk budun erür barur erkli yağı boldı.”

“Kül Tigin yirmi yadi yaşına gelince Karluk kavmi hür ve müstakil iken düşman oldu.”⁹⁷

KTY kuzey 2: “ Kül Tigin ol süngüşde otuz **yaş**ayur erti. Alp Salçı (ak)ın binip oplayu tegdi. İki erig udu aşuru sançdı. Karlukug ölürtümüz, altımız. Az budun yağı boldı. Kara Költe süngüşdümüz. Kül Tigin bir kırk **yaş**ayur erti.”

“Kül Tigin o savaşta otuz yaşında idi. Alp Saçlı ata binip atılarak hücum etti. İki eri takip edip kovalayarak mızrakladı. Karluku öldürdük, yendik. Az milleti düşman oldu. Kara Göl’de savaştık. Kül Tigin otuz bir yaşında idi.”⁹⁸

⁹³ Orkun, **a.g.e.**, s. 44.

⁹⁴ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 16-17.

⁹⁵ Ergin, **a.g.e.**, s. 21.

⁹⁶ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 16-17.

⁹⁷ Ergin, **a.g.e.**, s. 25.

⁹⁸ Orkun, **a.g.e.**, s. 48.

KTY Kuzey-doğu yüzü 1: “Kül Tigin kony yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzunç ay yiti otuzka yog ertürtümüz. Barkın bedizin bitig taş(ın) biçin yılka yitiñ ay yiti otuzka kop alkd(ımı)z. Kül Tigin ö(zi?) kırk artuk(ı y)iti **yaş**ing(a) bulit bust(adı)...”

“Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik. Türbesini, resmini, kitabe taşını maymun yılında yedinci ay, yirmi yedinci günde hep bitirdik. Kül Tigin kendisi kırk yedi yaşında bulut çöktürdü.”⁹⁹

BKY Doğu yüzü 13-14: “Kangım kagan uçdukda özüm sekiz **yaş**da kaltım.”

“Babam Kağan uçtuğunda kendim sekiz yaşında kaldım.”¹⁰⁰

BKY Doğu yüzü 15: “ dört yigirmi **yaş**ımka Tarduş budun üze şad olurtum.”

“On dört yaşında Tarduş milleti üzerine şad oturdum.”¹⁰¹

BKY Doğu yüzü 24: “ Yiti yigirmi **yaş**ıma Tangut tapa süledim.”

“On yedi yaşında Tanguta doğru ordu sevk ettim.”¹⁰²

BKY Doğu yüzü 24-25: “ Sekiz yigirmi **yaş**ıma Altı Ç(ub Sogdak) tapa süledim.”

“On sekiz yaşında Altı Çub Soğdak’a doğru ordu sevk ettim.”¹⁰³

BKY Doğu yüzü 25-26: “ Yigirmi **yaş**ıma Basmıl Iduk (Ku)t oguşum budun erti, arkış ıdmaz tiyin süledim. K(...)m içgertim, kalıng(ın) ebirü kelürtüm. İki otuz **yaş**ıma Tabgaç tapa süledim. Çaça sengün sekiz tümen (sü) birle süngüşdüm. Süsin anda ölürtüm. Altı otuz **yaş**ıma Çik budun Kırkız birle yağı

⁹⁹ Orkun, **a.g.e.**, s. 52-53.

¹⁰⁰ Ergin, **a.g.e.**, s. 39.

¹⁰¹ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 42-43.

¹⁰² Ergin, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁰³ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 45-46.

bolı. Kem keçe ık tapa süledim. Örpente süngüşdüm. Süsin sançdım. Az (b)u(dunug altı)m. (... iç)getrim. Yiti o(tuz **yaşım**)a Kırkız tapa süledim.”

“Yirmi yaşımda, Basmlı İduk Kut soyumdan olan kavim idi, kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim. K... m tabi kıldım, malını çevirip getirdim. Yirmi iki yaşımda ine doğru ordu sevk ettim. aa general, seksen bin asker ile savaştım. Askerini orda öldürdüm. Yirmi altı yaşımda ık kavmi Kırgız ile beraber düşman oldu. Kemi geçerek ike doğru ordu sevk ettim. Örpente savaştım. Askerini mızrakladım. Az milletini aldım...tabi kıldım. Yirmi yedi yaşımda Kırgıza doğru ordu sevk ettim.”¹⁰⁴

BKY Doğu yüzü 28: “ Otuz **yaşım**a Beş Balık tapa süledim.”

“Otuz yaşımda Beş Balık’a doğru ordu sevk ettim.”¹⁰⁵

BKY Doğu yüzü 29: “ Otuz bir **yaşım**a Karluk budun bungsuz (er)ür barur erkli yağı boldı.”

“Otuz bir yaşımda Karluk milleti sıkıntısız, hür ve serbest iken, düşman oldu.”¹⁰⁶

BKY Doğu yüzü 31-32: “(...**yaşı**)ma Amgı Korgan kışladıkda yut boldı. Yazinga Oguz tapa süledim.”

“Otuz iki yaşımda Amgı kalesinde kışladıkta kıtlık oldu. İlbaharında Oğuz doğru ordu sevk ettim.”¹⁰⁷

BKY Doğu yüzü 34: “Tengri yarlıkaduk üçün ö(züm) otuz artıku ü( **yaşım**a...)uk erti.”

“Tanrı buyurduğu için otuz üç yaşımda ... idi.”¹⁰⁸

---

¹⁰⁴ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 46-47.

¹⁰⁵ Ergin, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁰⁶ Orkun, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁰⁷ Ergin, **a.g.e.**, s. 47.

¹⁰⁸ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 48-49.

BKY Doğu yüzü 38: “ Otuz artukı tört **yaş**ıma Oguz tezip Tabgaçka kirti”
 “Otuz dört yaşımda Oğuz kaçıp Çin’e girdi.”¹⁰⁹

BKY Güney yüzü 2: “ Otuz artukı sekiz **yaş**ıma kışın Kıtany tapa süledim. (... Otuz artukı tokuz **yaş**ı(ma) yazın Tatabı tapa sü(ledim...)”
 “Otuz sekiz yaşımda kışın Kıtaya doğru ordu sevk ettim ... Otuz dokuz yaşımda ilkbaharda Tatabıya doğru ordu sevk ettim...”¹¹⁰

BKY Güney yüzü 7: “Elig **yaş**ıma Tatabı budun Kıtanyda ad(rılı...)”
 “Elli yaşımda Tatabı milleti Kıtaydan ayrıldı.”¹¹¹

Benggü: “ebedi, daimi, sonsuz” anlamlarında gelmektedir. Yazıtlarda şöyle kullanılmaktadır:

KTY Güney yüzü 11: “Men **benggü** taş tokıtdım.”
 “Ben ebedi taş yontturdum.”¹¹²

BKY Kuzey 8: “ Neng n(eng sab(ım erse)r **beng gü** taşka urtum.”
 “Her ne sözüm varsa ebedi taşa vurduğum.”¹¹³

BKY Kuzey 15 : “On ok oğlınğa tatinga tegi bunı körü biling. **Benggü** taş tokıtdım.”
 “On Ok oğluna, yabancına kadar bunu görüp bilin. Ebedi taş yontturduğum.”¹¹⁴

---

¹⁰⁹ Orkun, a.g.e., s. 66-67.

¹¹⁰ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 52-53.

¹¹¹ Ergin, a.g.e., s. 53.

¹¹² Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 4-5.

¹¹³ Ergin, a.g.e., s. 59.

¹¹⁴ Orkun, a.g.e., s. 58.

Kelçeti: “gelecek” anlamına gelmektedir. Yazıtlarda şöyle kullanılmaktadır:

TY Güney 7: “ ... **kelçetimiz** bar mu ne?...”

“... geleceğimiz var mı acaba?”¹¹⁵

Kisre : “sonra, ondan sonra” anlamına gelmektedir. Yazıtlarda şöyle kullanılmaktadır:

KTY Güney 5: “ Tabgaç budun sabı süçig agısı yımşak ermiş. Süçig sabın yımşak agın arıp ırak budunug ança yagutır ermiş. Yaguru kondukda **kisre** anyıg bilig anda kisre öyür ermiş.”

“Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırap, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş.”¹¹⁶

KTY Doğu 5: “ Anda **kisre** inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oğlu kangın teg kılınmaduk erinç.”

“Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak.”¹¹⁷

KTY Doğu 28-29 : “ Anda **kisre** tengri yarlıkazu kutum bar ün ülügüm bar üçün ölçeti budunug tırgürü igit(i)m.”

“Ondan sonra, Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip bekledim.”¹¹⁸

---

¹¹⁵ Ergin, a.g.e., s. 69.

¹¹⁶ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 2-3.

¹¹⁷ Orkun, a.g.e., s. 30-31.

¹¹⁸ Ergin, a.g.e., s. 19.

KTY Doğu 38 : “ Anda **kisre** yana kirip Türgiş kagan buyrukı Az tutukug elgin tutdı.”

“Ondan sonra tekrar girip Türgiş kağanının buyrukı Az valisini elle tutdu.”¹¹⁹

KTY Doğu 39: “ Anda **kisre** Kara Türgiş budun yagı bolmuş.”

“Ondan sonra Türgiş avam halkı düşman olmuş.”¹²⁰

BKY Doğu 23 : “ Anda **kisre** tengri yarlıkaduk üçün kutum ülügüm bar üçün ölçeti budunug (tirgür)ü igit(t)im.”

“Ondan sonra Tanrı buyurduğu için devletim, kısmetim var olduğu için ölecek milleti diriltip besledim.”¹²¹

BKY Kuzey 14: “ Anda **kisre** (Tabgaç kagand)a bedizçig itı”

“Ondan sonra Çin kağanından resimciyi hep getirttim.”¹²²

TY Batı 6: “ Anda **kisre** tengri bilig birtük üçün özüm ök kagan kıldım”

“Ondan sonra Tanrı bilgi vermediği için kendim bizzat kağan kıldım.”¹²³

ilki : “ilk, önce” anlamlarına gelmektedir. Yazıtlarda şöyle kullanılmaktadır:

KTY Doğu 32-33: “ Ang **ilki** Tadıging Çorung boz atıg binip tegdi.”

“En önce Tadığın, Çorun boz atına binip hücum etti.”¹²⁴

BKY Güney 1: “Tabgaç atlıg süsi bir tümen artukı yiti bing süg **ilki** kün ölürtüm.

¹¹⁹ Orkun, **a.g.e.**, s. 46.

¹²⁰ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 18-19.

¹²¹ Ergin, **a.g.e.**, s. 43.

¹²² Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 32-33.

¹²³ Ergin, **a.g.e.**, s. 67.

¹²⁴ Orkun, **a.g.e.**, s. 44.

“Çin süvarisini, on yedi bin askeri ilk gün öldürdüm.”¹²⁵

Ötrü: “sonra” anlamına gelmektedir. Yazıtlarda şöyle geçmektedir:

TY Güney 5: “ Anda **ötrü** kaganıma ötüntüm.”

“Ondan sonra kağanıma arz ettim.”¹²⁶

TY Güney 9: “ Anda **ötrü** Oguz kopun kelti.”

“Ondan sonra Oğuz tamamıyla geldi.”¹²⁷

Yukarıda bahsettiğimiz bu kavramlar, Göktürkler’le ilgili en önemli yazılı kaynak olan Orhun Yazıtları’nda geçmektedir. Bu yazıtlardan başka Göktürkler’le ilgili bilgiler veren başka yazıtlar da mevcuttur. Bu yazıtlarda da Göktürkler’in zaman ile ilgili olarak kullandıkları kavramlara rastlanmaktadır. Mesela Stein tarafında bulunan Göktürk harfli el yazmalarında da zamanla ilgili kavramlara rastlamaktayız. Macaristanlı Aurel Stein tarafından Şarki Türkistan’da bulunan ve Göktürk harfleriyle yazılmış olan el yazmalarından birincisi üç kısımdan oluşmaktadır.¹²⁸ Metnin ilk satırı zaman ve takvimle ilgilidir. Daha ilk satırda zamanla ilgili kavramlar bulunmaktadır. Bu satır şöyledir:

“törtinç : ay : tokuz : otuzka”

“dördüncü ay yirmi dokuzda”¹²⁹

Tun-huang’da bulunan bir başka el yazması metinde de zamanla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

---

¹²⁵ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 52-53.

¹²⁶ Ergin, **a.g.e.**, s. 69.

¹²⁷ Ergin, **a.g.e.**, s. 69.

¹²⁸ Orkun, **a.g.e.**, s. 255.

¹²⁹ Orkun, **a.g.e.**, s. 256.

“ye me: **bişinç : ay sekiz yiğirmiğe** : biliğ könül sanun : başlap : ketli”
 “yene **beşinci ay on sekizinde** Biliğ Könül Sangun idaresinde geldi.”¹³⁰

“öz apa tutuk : ulatı kamıg atlıg yüzlüğ otuz erketlimiz **bir : kün** bir koy”
 “Öz Apa Tutuk ondan sonra bütün atlı otuz er geldik. **Bir gün** bir koyun”¹³¹

Göktürkler'e tabi bir kavim olan ve Göktürkler'in garbında oturan Tarduş Türkleri'ne ait olduğu düşünülen Hoytu-Tamır Yazıtları'nda¹³² da zaman ile ilgili ifadeler yer almaktadır. Bu ifadeler şunlardır:

I. Yazıt:

- “1. in öz inençü
2. **y?l** in öz inençü
3. Tarduş Kül Çur
4. Beş balıka barır-
5. biz. anda kutlug
6. . . . bozlun”

- “1. In Öz Inençü
2. **yıl(?)** In Öz Inençü
3. Tarduş Kül Çur
4. Beş Balık'a varır-
5. ız. Orada kutlu
6. olsun.”¹³³

II.Yazıt:

---

¹³⁰ Orkun, **a.g.e.**, s. 256.

¹³¹ Orkun, **a.g.e.**, s. 256.

¹³² Orkun, **a.g.e.**, s. 299.

¹³³ Orkun, **a.g.e.**, s. 300.

- “1. **biçin yılka**
2. **tokızınç ay . şka**
3. bardımız.”

- “1. **maymun yılında**
2. **dokuzuncu ay**
3. vardık.”¹³⁴

V. Yazıt:

- “ . . . . . kutu yolu **yitinç ay** “
“ . . . . . kutu, saadeti, **yedinci ay**”

- “**kirse toguzınç ayka er**
“**sonra dokuzuncu ayda**”¹³⁵

VII. Yazıt:

- “1. **yılan yıl onunç ayk (a)**
2. in öz inençü Beş Balıka
3. barıment.”

- “1. **yılan yılı; onuncu ayda**
2. İn Öz İnençü Beş Balıka
3. varırım.”¹³⁶

X. Yazıt:

---

¹³⁴Louis Bazin, **Les Calendriers Turcs Anciens Et Medievaux**, Service De Reproduction Des Theses Universite De Lille III, 1972, s. 270.

¹³⁵Orkun, **a.g.e.**, s. 303.

¹³⁶Bazin, **a.g.e.**, s. 267.

“1. **piçin yıl yet . inç ay yiğir(m)**

2. ike . . . tabçagka bartıg

3. **yılka tokusinç ay** koşuy kara başıg bastım; küzte tabç . . öltim”

“ 1. **maymun yılı yedinci ay yirmi**

2. sinde Çine vardı.

3. **yılında dokuzuncu ay** Koşuy Kara başını bastım; güzün Çin(de?) . . . öldüm.”¹³⁷

Koşo – Çaydam havalisinde bulunan Ihe – Ashete Yazıtı’nda da zamanla ilgili kavramlar geçmektedir. Bu kavramlar şunlardır:

“1. tekeş kül tudun inisi ..

2. yükünir **kün** bedizmi(ş)”

“1. Kül Tudun’un küçük kardeşi Tekeş

2. ibadet **günü**nde yapmış.”¹³⁸

“1. Küül Tudun inisi altun Tamgan Tarkan yugin umaduk üçün adırıldımız (a) kalalım (a) ölüğ uyarlıg ermiş kalsım (a) k

2. ogul (la) rı Turgul yelğek; **lakzın yıl**

3. bardınız (a) siz.”

“1. Kül Tudun’un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan’ın cenaze merasimini yapamadığımız için ayrıldık. Kalalım. Müteveffa nüfuzlu (?) imiş. (geride) kalmış olan

2.oğulları Turgul, Yelgek; **domuz yılında**

3. vardınız siz.”¹³⁹

---

¹³⁷ Bazın, **a.g.e.**, s. 272.

¹³⁸ Orkun, **a.g.e.**, s. 313.

¹³⁹ Orkun, **a.g.e.**, s. 314.

Göktürk yazıları ile yazılmış Talas Yazıtları'nda da zamanla ilgili kavramlar bulunmaktadır. Bu kavramlar şöyle kullanılmaktadır:

“1. (o)tuz oğlan (a) sağdıçları **piçin (a) yeti iğirmi (a)**

2. atım kara çur (a) yağıtı kar (a) yazımız

3. altı obası . . . bir kız a sinil . . . kalmış

4. kar çur (a) atım kula kar (a) yazımız (a)”

“1. otuz oğlanın vefakâr arkadaşları **maymun (yılının) on altısında**

2. adım Kara Çur; yaylağımıza kar yağdı.

3. altı kabilesi . . . bir küçük kız kardeşi (dul?) kalmış (?)

4. Kar Çur ; atım kula (renginde) kar yaylağımız”¹⁴⁰

Göktürkler'e ait olan Ongin Yazıtları'nda da zaman ile ilgili olarak şu kavramlar kullanılmaktadır:

“kaganladuk kaganın içginı ıdmış türk budun **önre kün togusıkına** kisre **kün batisıkına** teği beriye tabgaçka yırıya yış (ka teği) . . .”

“hakanlık (olan) hakani münkarız olmuş. Türk kavmi **önce gün doğusuna**, arkaya **gün batisına** kadar, beride (= cenup ta) Çine, ötede (= şimalde) ormana (kadar).”¹⁴¹

“üze tenri kan **lüi yılka yetinç ay** küçlüğ alp kaganımda adırılı bardınız bilğe ta?ça?m yugin aluragının kazgandım (su)b yer tenri öd . . . . . ç kirür(?) erti. ”

¹⁴⁰ Orkun, a.g.e., s. 326-327.

¹⁴¹ Orkun, a.g.e., s. 128.

C – UYGURLAR'DA ZAMAN

1 – Uygurlar'da Zaman Anlayışı

744-1335 yılları arasında yaşayan Uygurlar siyasi başarıları kadar kültürel ve medeni faaliyetleriyle de tanınmışlardır.¹⁴² Zaman anlayışları da Göktürkler'e benzemektedir. Uygurlar'da da Göktürkler'de olduğu gibi önemli bayramlar, törenler ve toplantılar yılın belirli dönemlerinde yapılırdı. Mevsimlere bağlı olarak yaylak ve kışlak hayatı mevcuttu. Uygurlar da yazın yaylakta, kışın kışlakta yaşıyorlardı. Ayrıca Uygurlar'da yerleşik yaşamla birlikte tarım da yapılmakta ve toprağın sürülme zamanı, hasat zamanı gibi vakitler belirlenmekteydi. Uygurlar toprağın sürülme zamanını, tohumun ekilmesini ve ürünün hasat zamanını mevsimlere göre düzenliyorlardı.

Uygurlar'da da vergiler önemliydi. Yılın belirli dönemlerinde halktan vergi toplanırdı. Bu iş için görevlendirilmiş kişiler bile vardı.

Uygurlar'a ait bütün vesikalarda ilk satırda tarih yazılırdı.¹⁴³ Kiralama, alım satım gibi vesikaların ilk satırı tarihle başlar ve kiralamanın süresi de belirtilirdi.

Uygurlar'a ait vesikalar incelendiğinde Göktürkler'de olduğu gibi olayların kronolojik sıraya göre anlatıldığı görülür. Örneğin Taryat Terhin

---

¹⁴² Muhammet Şahin, **Türk Tarihi ve Kültürü**, Ankara, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 1999, s. 18.

¹⁴³ Özkan İzgi, **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 74.

Yazıtı'nın güney yüzünde ve Şine-Usu Yazıtı'nın kuzey yüzünde Uygurlar'la ilgili olarak aynı olaydan bahsedilirken şu ifadeler kullanılmaktadır:

“İt yılında Üç-Karluklar kötü düşünüp kaçtılar. Batıya On-Oklara sığındılar, orada onlara tabi oldular... Üç-Karluklar, domuz yılında, Tokuz Tatarlar Tokuz Buyruk, bin komutan ve halk ayağa kalkarak, Köl Bilge'ye maruzatta bulundular:

‘Atalarımızın ünü vardır, Ötüken ülkesi sizde, yönetin’ demişlerdir. Tay Bilge Tutuk orada yabgu atanmıştır. Ondan sonra sıçan yılında, Atalar Mezarlığı'nda “güç halktır” denmiş...”¹⁴⁴

Burada sırasıyla köpek yılı, domuz yılı ve sıçan yılında gerçekleşen olaylar anlatılmaktadır. Köpek yılı on ikilik devrenin on birinci yılı, domuz yılı devrenin on ikinci yılı, sıçan yılı ise devrenin ilk yılıdır. Yani bu üç yıl, birbiri ardına yaşanmaktadır. İşte Uygurlar da yazıtlarda bu sıraya göre olayları anlatmışlardır.

Uygurlar'da sosyal, iktisadi ve dini toplantılar yılın belirli zamanlarında yapılırdı. Çok önem taşıyan bu toplantıların zamanı sabitlemişti.

Ayrıca Uygurlar'ın seyahat ederken de zamanı dikkate aldıkları bilinmektedir. Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlar'a seyahat yapan Wang Yente, Uygurlar'ın ilkbahar aylarında seyahate çıktıklarını söylemektedir.¹⁴⁵ İlkbahar mevsimi Uygurlar için çok önemlidir. Çünkü baharın gelmesi, Uygurlar için yeni bir yılın gelmesini ifade etmektedir. Bunu büyük bir bayram yaparak kutlarlar. Bu bayram, on iki hayvanlı takvime göre yeni yılın girdiği ilk gün yapılır. Miladi 21 Mart günü yani gece ile gündüzün eşit olduğu gündür bu.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1997, s. 22-23.

¹⁴⁵ İzgi, **a.g.e.**, s. 69.

¹⁴⁶ Rahman, **a.g.e.**, s. 122.

Uygurlar'da yaz ve kış dönenceleri için de törenler düzenlenirdi.¹⁴⁷ İlkbaharda yağmurların yağmasıyla ekinlerin yeşermesi, ağaçların yeşermesi doğanın yeniden canlanmasını ifade eder. Hatta Uygurlar bunu türkülerinde bile dile getirmişlerdir. Bir Uygur türküsünde ilkbaharla ilgili olarak şu ifadeler kullanılmaktadır:

“**Yazkı** bulıt yaşlap kökürep
Yağmurlar mu ol yağıdur?
Yaşı kiçig alğanlarım
Yaşların mu akıdur?”

“**İlkbahar** bulutu hayat bahşederek kükreyerek
Yağmurlarını mı yağdırır?
Küçük yaştaki alğan'larım
Göz yaşlarını mı akıtır?”¹⁴⁸

Bu türküde gördüğümüz gibi ilkbaharda bulutların hayat bahşedercesine kükreyerek yağmurlarını yağdırdığından bahsedilmektedir. Bu mevsimde yağın yağmurlar sayesinde doğa yeniden uyanmakta ve Uygurlar için yıl yeniden başlamaktadır.

Aynı türküde güzün yağmurların çok yağdığından bahsedilmektedir.

“**Küski** bulıt kökirep örlep
Köp mü yağmur ol yağıdur?
Köngül taşım iki kiçig
Köz yaşların mu ol akıdur?”

“**Güzdeki** bulut kükreyerek gürleyerek

---

¹⁴⁷ Çeçen, a.g.e., s. 125.

¹⁴⁸ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 3. baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993, s. 35-36.

Çok mu yağmur ol yağıdır?
 Gönüldeşim iki küçük
 Göz yaşlarını mı akıtır?”¹⁴⁹

Toprağın sürülmesiyle ilgili olarak da Uygurlar’da toprağın sonbaharda sürülmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bununla ilgili olarak Uygurlar’da bir deyim bulunmaktadır.

“Yer heydiseng küz heyde, küz heydimiseng yüz heyde”
 “Toprağı süreceksen güzün sür, güzün süremezsen yüz kere sür.”¹⁵⁰

Bu deyimlerde ve türkülerde de gördüğümüz gibi Uygurlar’da mevsimlere bağlı olarak hayat şekillendiriliyordu. Yazın yaylağa, kışın kışlağa gidiliyordu. Güzün yani sonbaharda toprak sürülüyordu. İlkbaharda yağmurlarla beraber ekinler yeşeriyor, doğa yeniden uyanıyor ve böylece yeni yıl başlıyordu. Yeni yıl büyük bir bayramla kutlanıyordu. Ayrıca geziler de ilkbaharda yapılıyordu. Uygurlar ilkbaharda gezmeyi seviyorlardı.¹⁵¹

Ayrıca Wang Yente’nin söylediğine göre, her yılın üçüncü ayının dokuzuncu günü “Han-shih” festivali kutlanıyordu. Bu festivalin anlamı Soğuk Yemek Festivali’dir. Bu festival, hristiyanların paskalya tatiline, müslümanların Hızır gününe denk gelmektedir. Bu festivalde evlerin içindeki ve dışındaki bütün ateşler söndürülür ve 24 saat içinde yeni bir ateş yakılmazdı. Bir gün önceden hazırlanan soğuk yemekler yenilirdi.¹⁵²

Uygurlar’da zamana dayalı anlaşmalar da yapılıyordu. Bu anlaşmalar başka imparatorluklarla yapılan son derece önemli anlaşmalardı. Örneğin

¹⁴⁹ Rasony1, a.g.e., s. 35-36.

¹⁵⁰ Rahman, a.g.e., s. 27.

¹⁵¹ Çeçen, a.g.e., s. 125.

¹⁵² İzgi, a.g.e., s. 68-69.

Uygur Kağanı Moyun-Çor döneminde Çin İmparatorluğu ile bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Çin imparatoru, Uygurlar'a yıllık vergi vermeyi ve iki yüz ton ipek vermeyi kabul etmiştir.¹⁵³ Moyun-Çor'un oğlu Ulug Bilge Yabgu zamanında da Uygurlar Çin'in doğu başkentini ele geçirip üç gün boyunca yağmalamışlardır. Bunun sonucunda Uygurlar ile Çin arasında bir anlaşma yapılmıştır. Buna göre Çin, vergi olarak her yıl 20.000 top ipek vermeyi kabul etmiştir.¹⁵⁴ Yani Uygurlar başka ülkelerle olan ilişkilerinde de zaman anlayışlarına dayalı anlaşmalar yapmışlardır.

Uygurlar'da da yaş kavramı bolca kullanılmaktadır. Yani Uygurlar da yılları sayarak yaşlarını hesap etmektedirler. Yaşlı genç kavramları da buna göre belirlenmektedir. Bu kavramlar Uygurlar arasında sıkça kullanılmaktadır. Yukarıdaki türküde geçen "Yaşı kiçig alğanlarım (küçük yaştaki alğanlarım)" gibi kavramlar "yaş" hesaplaması sonucunda ortaya çıkan kavramlardır. Ayrıca bu türkünün ilk dördlüklerinde de "Ak bir saçlığ karı anam (ak saçlı ihtiyar anam)", "Karı yaşlığ ol anam (ihtiyar yaşlı anam)" gibi deyimler kullanılmaktadır.

"Aklar bulıt örlep kökirep
Alkuka mu kar yağurur?
Ak bir saçlığ karı anam
Açıyu mu yaşların akıdur?"

Karalar bulıt örlep kökirep
Kar mu yamğur ol yağurur?
Karı yaşlığ ol anam
Kayguta mu yaşın akıdur?"

"Ak bulutlar gürleyerek kükreyerek

---

¹⁵³ Çeçen, a.g.e., s. 115.

¹⁵⁴ Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, s. 34.

Hep mi kar yağdırır?

Ak saçlı ihtiyar anam

Acıyarak mı yaşların akıtır?

Kara bulutlar gürleyerek kükreyerek

Kar veya yağmur mu yağdırır?

İhtiyar yaşlı anam

Hasret yüzünden mi yaşların akıtır?¹⁵⁵

2 – Uygurlar'da Zamana Dair Kavramlar

Göktürkler'in kullandığı on iki hayvanlı takvimi Uygurlar da kullanmışlardır. Göktürkler'de kullanılan zamana dair kavramların birçoğunun Uygurlar arasında da yaygın olması da bunun göstergesidir. Yıl, ay ve günler Uygur hukuk belgelerinde tarihlendirilmede kullanılmıştır.¹⁵⁶ Uygurlar'a ait vesikalarda zamanla ilgili olarak "gün, ay, yıl, yaz, kış, ilkbahar, sonbahar, gündüz, gece, şafak vakti, gün doğumu, gün ortası, gece ortası, yaş, yaşlı, ihtiyar, şimdi, erken, geç, önce, geçen yıl" gibi kavramlar yer almaktadır. Bu kavramlar ve kullanıldığı yerler şöyledir:

Küz: Mevsim adıdır. Güz (sonbahar) mevsimini belirtmek için kullanılır. Hatta Uygurlar'da bu kavramla ilgili bir deyim de bulunmaktadır. Bu deyim tarımla ilgili olup, nasihat niteliği taşımaktadır. Şöyle ki;

“ Yer heydiseng küz heyde, küz heydimiseng yüz heyde.”

¹⁵⁵ Rasony, **a.g.e.**, s. 35-36.

¹⁵⁶ Reşit Rahmeti Arat, "Türkler'de Tarih Zaptı", **Makaleler I**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 1987, s. 158.

“Toprağı süreceksen güzün sür, güzün süremezsen yüz kere sür.”¹⁵⁷

Burada toprağın sürülmesiyle ilgili olarak özellikle bir mevsim üzerinde durulmakta ve bu mevsimde mutlaka toprağın sürülmesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca bu mevsim Uygurlar için yağmurun çok yağdığı dönemi de ifade etmektedir. Küz mevsiminde bulutlar kükreyerek, gürleyerek yağmur yağdırır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi bunu türkülerinde ifade ediyorlar.

Uygurlar’a ait olan bir pamuk tarlası kiralama vesikasında da “küz (sonbahar)” mevsiminden bahsedilmektedir. Bu vesikada birinin bir başkasının bahçesini on tang pamuk karşılığında kiraladığı ve bu pamuğu sonbaharda vereceği belirtilmektedir. Vesika şöyledir:

“taķıķu yıl ikindi ay on yangıķ-a
 manga bay temür-ke kebez tariķu
 yir kergek bolup temiçi-ning
 po suw-taķı uduru borluķın on
 tang kebez yaķ-a-ķa tudtum bu
 on tang kebaz-ni **küz yangıda**
 başı taşı birle birür men bu
 borluķ-ning negü kim salkı sekidi
 boslar men temiçi bilür men bay
 temür bilmez tanuķ nom ķuli
 tanuķ bolon bu nişan men temiçi
 -ning ol men temiçi ök
 bitidim”

“Tavuk yılı, ikinci ay, onuncu gününde

---

¹⁵⁷ Rahman, a.g.e., s. 27.

Bana Bay Temür'e pamuk tarlası (için)
 yer lazım olduğundan Temiçi'nin
 Po nehrinin diğer tarafındaki
 bahçesini
 on tang pamuk karşılığında kiraladım.
 Bu on tang pamuğu **sonbaharda**
 her şeyi ile vereceğim. Bu
 bahçede (yapılacak) herhangi bir iş olursa
 ben Temiçi bileceğim-yapacağım-. Bay
 Temür Bilmiz –yapmaz-. Şahit Nom Kulu
 Şahit Bolon. Bu imza ben
 Temici'nindir.
 Ben Temici doğru olarak bitirdim –yazdım-.”¹⁵⁸

Kış: Mevsim adıdır. Kış mevsimini belirtmek için kullanılır. Bu kelime ile ilgili de deyimler kullanılmaktadır. Uygurlar kışın gündüzlerin kısa olduğunu belirtirken bu kelimeyi şöyle kullanmışlardır:

“**Kış**ning küni bir geriç”

“**Kışın** gündüzü bir karış.”¹⁵⁹

Yaz: Mevsim adıdır. İlbaharı belirtmek için kullanılır. İlbahar mevsimi Uygurlar için çok önemlidir. Çünkü baharın gelmesi Uygurlar için yeni bir yılın gelmesi demektir. Bunu büyük bir bayram yaparak kutlarlar. Bu bayram, on

¹⁵⁸ İzgi, a.g.e., s.y. kitabın sonunda Vesika 1.

¹⁵⁹ Rahman, a.g.e., s. 45.

iki hayvanlı takvime göre yeni yılın girdiği ilk gün yapılır. Yani gece ile gündüzün eşit olduğu gün (milâdi 21 Mart) kutlanmaktadır.¹⁶⁰

Uygurlar için bu kadar önemli olan bir zaman dilimi kuşkusuz ki onların günlük hayatlarındaki birçok unsurda da karşımıza çıkmaktadır. İlkbahar mevsimiyle ilgili türküler söylemişlerdir.

Ayrıca Uygurlar'ın ilkbahar aylarında seyahate çıktıkları da bilinmektedir. 981-984 yılları arasında Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlar'a bir seyahat yapan Wang-Yente, Uygurlar'ın seyahat etmeyi sevdiklerini ve daha çok ilkbaharda seyahat ettiklerini anlatmaktadır.¹⁶¹

Uygurlar'a ait olan Şine-Usu Yazıtı'nda da mevsim adları geçmektedir. Bu yazıtların doğu cephesinin 8-10. satırlarında Moyun-Çur şöyle demektedir:

“Kasar'ın batısında, orada otağı yaptırdım. **Yazı** orada geçirdim. Hududu orada tayin ettim. İşaretimi, yazıtımı orada yaptırdım. O yıl **güzün** doğuya yürüdüm. Tatarları soruşturdum. Tavşan yılı beşinci ayında, Iduk-Baş'ın batısında Yabaş ve Tokuş'un kavşağında **yazı** geçirdim. Otağımı orada yaptırdım. Sınırı orada inşa ettirdim. Bin yıllık, on bin günlük yazıtımı ve işaretimi orada yassı taşa yaptırdım.”¹⁶²

Bu anlatılanlar Taryat Terhin Yazıtı'nda da şöyle yer almaktadır:

“Ejderha yılında, Ötüken'in batısında, Süngüz-Başkan'ın kutlu zirvesinin batısında **yazı** geçirdim. Otağımı orada yaptırdım. Sınırımı burada

¹⁶⁰ Rahman, a.g.e., s. 122.

¹⁶¹ İzgi, a.g.e., s. 69.

¹⁶² Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 27.

vurdurdum. Bin yıllık, on bin günlük kitabemi ve işaretimi burada yassı taşa yazdırdım.”¹⁶³

Kün, Yanıka : “gün, gündüz” anlamında kullanılmaktadır. Uygurlar’dan kalma vesikalarda “kün” sözcüğünün sık sık kullanıldığını görmekteyiz. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre “kün” sözcüğü hem bir günü yani bir gece ve bir gündüzden oluşan 24 saatlik bir zaman dilimini belirtmek için hem de yalnızca gündüzü ifade etmek için kullanılmaktadır. Mesela “ Kışning küni bir geriç” “Kışın gündüzü bir kariş.”¹⁶⁴ İfadesinde yalnızca gündüzü belirtmek için kullanılmıştır.

Ayrıca Uygurlar “kün” sözcüğünü mesafeleri belirtmek için de kullanmışlardır. Mesela “bir künlük yol” (bir günlük yol) gibi.¹⁶⁵ Hatta bu deyimler Uygur Halk Edebiyatı içinde de sık sık kullanılmaktadır. Örneğin;

“Suğa salsam su kötürmes miskal tömürni,
Altun berip elip bolmas kalgan köngülni,
Bir ser altın on miskal,
Bir fung kemlep ketken yok,

Yete künlük alemde
Muradiga yetken yok.”

“Suya koysam su kaldırmaz miskal demiri,
Altın verip alamazsın inciyen gönülü
Bir gram altın on miskal,
Bir kuruş ekişi yok,

¹⁶³ Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 27.

¹⁶⁴ Rahman, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁶⁵ Rahman, **a.g.e.**, s. 45.

Yedi günlük dünyada,

Muradına eren yok.”¹⁶⁶

Uygurlar’da da Göktürkler’de olduğu gibi günlerin adı yoktur. Günler sırasına göre adlandırılır. Beşinci gün, on beşinci gün, yirmi dördüncü gün gibi...

Uygur arşivlerinden alınan “kün” ile ilgili bazı örneklerin tercümeleri şöyledir:

“Sıçan yılında, altıncı ayın onuncu gününde ben Kaydisu’ya faiz ile susam tohumu gerekiyordu. İtemir’den bir ölçek susam tohumu aldım.”¹⁶⁷

“Tavuk yılının ikinci ayının dördüncü gününde ben Baytemir’e pamuk ekmek için toprak ihtiyacım vardı.”¹⁶⁸

Uygurlar’a ait Türeyiş ve Göç Destanları’nda da gün ile ilgili kavramlar bulunmaktadır. Mesela Uygurlar’ın eski yurtlarında Karakum adında bir dağ olduğu, bu dağdan iki nehir çıktığı, bu iki nehir arasındaki bir ağacın üzerine bir gün kutlu bir ışık indiği ve bu ışığın dokuz ay boyunca devam ettiği ve ağacın gövdesinin şiştiği, dokuz ay on gün sonra bu ağacın içinden beş çocuk çıktığı anlatılmaktadır.¹⁶⁹

981-984 tarihleri arasında Çin’in resmi elçisi olarak Uygurlar’a bir seyahat yapan Wang Yen-te, Uygurlar’la ilgili olarak verdiği bilgiler arasında “gün” ile ilgili önemli noktalar vardır. Wang Yeng Uygurlar’ın üçüncü ayın dokuzuncu gününü “ Han-shih” festivalini kutladıklarını söylemektedir. Bu festivalin manası Soğuk Yemek Festivalidir. Bu festival Hristiyanların .

¹⁶⁶Rahman, **a.g.e.**, s. 46.

¹⁶⁷Rasony1, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁶⁸Rasony1, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁶⁹Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 80.

Paskalya tatiline, Müslümanların Hızır Günü'ne tekabül etmektedir. Bu festivalde evin içindeki ve dışındaki bütün ateşler söndürülür ve yirmi dört saat içinde yeni bir ateş yakılmazdı. Bir gün önceden hazırlanan soğuk yemekler yenilirdi.¹⁷⁰ Burada da “gün” kavramının Uygurlar arasında 24 saatlik zamanı ifade ettiği belirtilmektedir.

Şine-Usu Yazıtı'nda da “gün” kavramına rastlanmaktadır. Moyun Çur'a ait olduğu tahmin edilen bu yazıtta şu ifadeler kullanılmaktadır:

Kuzey 9: “ ozmuş tigin kan bolmuş, koy yılka yorudım, ekinti sünüş (enil)ki ay altı **yanıka** t(okıdım)

“Ozmuş Tegin Han olmuş. Koyun yılında (üzerine) yürüdüm. İkinci harbi ilk ayın altıncı **gününde** yaptım.”¹⁷¹

Doğu 3: “ törtünç ay tokuz **yanıka** sünüşdim, sancdım”

“Dördüncü ayın dokuzuncu **günü** harp ettim, mızrakladım.”¹⁷²

Doğu 5 : “ eki ay kütdim, kelmedi, sekizinç ay bir **yanıka** sü yoriyin tidim”

“iki ay bekledim, gelmedi. Sekizinci ay, birinci **gün** ordu sevkedeyim dedim”¹⁷³

Doğu 6 : “ sekizinç ay eki **yanıka** çığıltır költe kasuy kezü sünüşdim.”

“sekizinci ayın ikinci **günü** Çığıltır gölünde Kasuye girerek harp ettim.”¹⁷⁴

Doğu 9-10: “bin yıllık tümen **künlik** bitiğimin belğümin anda yası taşka yaratıtdım.”

“Bin yıllık, on bin **günlük** kitabemi, alametimi orada düz taşka yaptırtım.”¹⁷⁵

¹⁷⁰ Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 68-69.

¹⁷¹ Bazın, **a.g.e.**, s. 278, 280.

¹⁷² Bazın, **a.g.e.**, s. 282.

¹⁷³ Orkun, **a.g.e.**, s. 170.

¹⁷⁴ Orkun, **a.g.e.**, s. 170.

¹⁷⁵ Orkun, **a.g.e.**, s. 172.

Doğu 11: "... (tokuz)z **(ya)nı(ka)** sü yorıdım..."
 "dokuzuncu **günde** ordu (ile) yürüdüm."¹⁷⁶

Batı 1: "... sekizinç ay üç **yanıka** yor(ıdım?)
 "sekizinci ayın üçüncü **günü** yürüdüm."¹⁷⁷

Batı 2: "... onunç ay (eki?) **yanıka** bar(dı)m"
 "onuncu ayın ikinci **günü** vardım"¹⁷⁸

Batı 4: "... ekinti ay altı **yanıka** tüşdim."
 "ikinci ayın altıncı **günü** düştüm."¹⁷⁹

Doğu Türkistanında Uygurlar'ın hakim olduğu veya Uygur edebiyatının parlak devirlerini geçirdiği çağlara ait olan "İrk Bitig" (Fal Kitabı)'de de gün ile ilgili ifadeler bulunmaktadır.

"teğlük : kul I un : irkek : I
 yonda : emiğ : I tileyür I kün : ort I u :
 yütürük I tün : ort I u : kanta : n I eğüde :
 bol gay : ol : ti I r : ança : bilin I ler
 yabız : ol : : I"

" (bir) kör tay erkek
 attan şifa dileyor öğleyin (**gün ortası**)
 yüklü olarak gece yarısı kanlı olarak ne
 vaziyettedir bu bunu biliniz
 fenadır bu."¹⁸⁰

¹⁷⁶ Orkun, **a.g.e.**, s. 172.

¹⁷⁷ Orkun, **a.g.e.**, s. 180.

¹⁷⁸ Orkun, **a.g.e.**, s. 180.

¹⁷⁹ Orkun, **a.g.e.**, s. 181.

¹⁸⁰ Orkun, **a.g.e.**, s. 271.

Burada da “kün” sözcüğünün “ögle” vaktini belirtmek için kullanıldığını görmekteyiz.

“tan : tanlard I l : udu : yir : I
yarudı : ud I u ; **kün : to I gdi** : kamıg : I
üze : yaruk : I boltı :”

“şafak söktü, dünya
aydınlandı. **Gün doğdu**. Her şey
üstünde ışık oldu.”¹⁸¹

“ar I a : **kün : to I gmiş** : bos I annç :
ara : m I eni : kelmiş :”

“arada **gün doğmuş** elem
arasında saadet gelmiş.”¹⁸²

Burada da “kün” sözcüğünün “güneş” anlamında kullanıldığını görüyoruz.

Tün, Kiçe: “Gece” anlamına gelmektedir. Şine-Usu Yazıtı’nda şu şekilde kullanılmıştır:

Doğu 1: “ **kiçe** yaruk batur erikli sünüşdim, anda sançdım, kün (kıb ...?) miş,
tün tirilmiş.”

“Gece ışık batarken harp ettim. Orada mızrakladım. Gündüz (dağılmışlar?)
gece derlenmişlerdi.”¹⁸³

---

¹⁸¹ Orkun, **a.g.e.**, s. 271.

¹⁸² Orkun, **a.g.e.**, s. 278.

¹⁸³ Orkun, **a.g.e.**, s. 168.

İrk Bitig'de de şöyle geçmektedir:

“**kiçe** : k l enrenür : ti l r : ança : bilin l”

“**gece** ku'ağa hoş gelmiyen bir surette çalar. Bunu biliniz.”¹⁸⁴

Kün Ortu: “Gün ortası” anlamına gelmektedir. Öğle vaktini ifade etmek için kullanılmaktadır. İrk Bitig'de şöyle geçmektedir:

“teğlük : kul l un : irkek : l

yonda : emiğ : l tile yür l kün : ort l u :”

“ (bir) kör tay erkek

attan şifa dileyor **öğleyin**”¹⁸⁵

Tün Ortu: “Gece ortası” anlamına gelmektedir. Gece yarısını ifade etmek için kullanılmaktadır. İrk Bitig'de şöyle geçmektedir:

“yütürük l tün : ort l u : kanta : n l eğüde :

bol gay : ol : ti l r : ança : bilin l ler

yabız : ol :”

“yüklü olarak **gece yarısı** kanlı olarak ne

vaziyettedir bu bunu biliniz

fenadır bu.”¹⁸⁶

---

¹⁸⁴ Orkun, a.g.e., s. 270.

¹⁸⁵ Orkun, a.g.e., s. 271.

¹⁸⁶ Orkun, a.g.e., s. 271.

Ay: Yılın on iki bölümünden olan “ay” anlamına gelir. Uygurlar da Göktürkler gibi ayları sırasına göre adlandırmışlardır. Bunlar sırasıyla şöyledir: Aram Ay (birinci ay), Ekindi Ay (ikinci ay), Üçüncü Ay (üçüncü ay), Törtünç Ay (dördüncü ay), Bişinç Ay (beşinci ay), Altınç Ay (altıncı ay), Yitinç Ay (yedinci ay), Sekizinç Ay (sekizinci ay), Tokusinç Ay (dokuzuncu ay), Onınç Ay (onuncu ay), Bir Yeğirminç Ay (on birinci ay) ve Çakşaput Ay (on ikinci ay).¹⁸⁷

Bu aylar Şine-Usu Yazıtları’nda şöyle geçmektedir:

Doğu 3 : “ **törtünç ay** tokuz yanıka sünüşdim, sancdım, yilkısın barımın kızın kudazın kelürtim, **bişinç ay** udu kelti”

“**Dördüncü ayın** dokuzuncu günü harp ettim, mızrakladım. At sürüsünü, mallarını, kızını, karısını (?) getirdim. **Beşinci ay** uyarak geldi”¹⁸⁸

Doğu 4 : “ **bişinç ay** tokuz otuzka sünüşdim”

“**beşinci ay** yirmi dokuzda harp ettim.”¹⁸⁹

Doğu 5 : “ **eki ay** kütdim, kelmedi, **sekizinç ay** bir yanıka sü yorıyın tidim”

“**iki ay** bekledim, gelmedi. **Sekizinci ay**, birinci gün ordu sevkedeyim dedim”¹⁹⁰

Doğu 6 : “ **sekizinç ay** eki yanıka çığıltır költe kasuy kezü sünüşdim, anda sançdım, anda udu yorıdım, **ol ay** biş yeğirmike keyre başı üç birküde tatar birle katı tokıdım”

“**sekizinci ayın** ikinci günü Çığıltır gölünde Kasuye girerek harp ettim. Orada mızrakladım. Orada arkasından yürüdüm. **O ayın** on beşinde Keyre başında Üç Birkü’de Tatarlar ile kuvvetle çarpıştım.”¹⁹¹

¹⁸⁷ İzgi, a.g.e., s. 78-79.

¹⁸⁸ Orkun, a.g.e., s. 168.

¹⁸⁹ Bazın, a.g.e., s. 282.

¹⁹⁰ Bazın, a.g.e., s. 282-283.

¹⁹¹ Orkun, a.g.e., s. 170.

Doğu 7-8 : “ ... ançıp bars yılka çik tapa yorıdım, **ekinti ay** tört yeğirmike”
 “bunu yapıp bars yılında Çiklere karşı yürüdüm. **İkinci ay** on dörtte”¹⁹²

Cenup 1-2-3 : “...**bir yeğirminç ay** sekiz yegirm(ike) . . . . . (y)olukdım.”
 “**On birinci ayın** on sekizinde... karşılaştım.”¹⁹³

Cenup 5 : “ ... **bişinç ay** altı otuzka sünüşdim...”
 “**Beşinci ay** yirmi altısında harp ettim.”¹⁹⁴

Cenup 6: “ ... **sekizinç ay** ben udu yorıdım...”
 “**sekizinci ay** ben arkalarından yürüdüm.”¹⁹⁵

Cenup 11: “ .... **bir yegirminç ay** yeğirmike kara buluk ön(di)n sokak yolu
 anda çiğil tutuk ..”
 “ ... **on birinci ayın** yirmisinde Kara Buluk şarkında, sokak yolunda, orada
 Çiğil Tutuk.....”¹⁹⁶

Batı 1: “ ... **sekizinç ay** üç yanıka yor(ıdım?)
 “**sekizinci ayın** üçüncü günü yürüdüm.”¹⁹⁷

Batı 2: “ **onunç ay** (eki?) yanıka bar(dı)m”
 “**onuncu ayın** ikinci günü vardım”¹⁹⁸

Batı 3: “ ... budunıg alıp (**tokuzunç ay?**) . . . - - - - - . . . ükeniğ tokıdım...”
 “kavmi alup **dokuzuncu ay** ..... çarpıştım.”¹⁹⁹

---

¹⁹² Orkun, **a.g.e.**, s. 170-171.

¹⁹³ Orkun, **a.g.e.**, s. 174.

¹⁹⁴ Orkun, **a.g.e.**, s. 176.

¹⁹⁵ Bazın, **a.g.e.**, s. 283.

¹⁹⁶ Orkun, **a.g.e.**, s. 178.

¹⁹⁷ Orkun, **a.g.e.**, s. 180.

¹⁹⁸ Orkun, **a.g.e.**, s. 170.

¹⁹⁹ Orkun, **a.g.e.**, s. 181

Batı 4: “ ... **ekinti ay** altı yanıka tüşdim.”

“**ikinci ayın** altıncı günü düştüm.”²⁰⁰

Batı 7: “ .... **ekinti ay** altı yeğirmike üç tuglıg”

“**ikinci ayın** on altısında üç tuğlu”²⁰¹

Irk Bitig’de de aylarla ilgili ifadeler bulunmaktadır.

“utru : **eki l aylıg** : **kişi**

l oğlın: sok l uşmış: kişi: korkmuş: l

korkma: t l imiş:”

“Karşıda **iki aylık insan**

oğluna rastlamış insan korkmuş

korkma demiş.”²⁰²

103-104. “bars : yıl : **eki l nti** : **ay** : biş : y l iğirmike :

tay l ğüntan : manıs l tantakı : kiçig : l

di (n?) tar : burua : l guru (:) eşidşiçimiz :

isiğ : sanun : ite – çuk : üçü l n : bitidim :”

“kaplan yıl **ikinci ay** on beşinde

Taygüntan sarayındaki küçük

dintarlar burua gurulardan (?) işitenler

İsig Sangun, İçe Çuk için yazdım.”²⁰³

Yıl: “yıl”, “sene” anlamında kullanılır. Her yıl bir hayvan adı ile anılmaktadır.

²⁰⁰ Orkun, **a.g.e.**, s. 181.

²⁰¹ Orkun, **a.g.e.**, s. 182.

²⁰² Orkun, **a.g.e.**, s. 265.

²⁰³ Bazın, **a.g.e.**, s. 294.

Bunlar sırasıyla şöyledir:

Küskü (fare), Ud (sığır), Bars (pars), Tavışkan (tavşan), Lu (timsah), Yılan (yılan), Yont (at), Koyın (koyun), Biçin (maymun), Takıku (tavuk), İt (köpek) ve Tonguz (domuz).²⁰⁴

Uygurlar'dan kalan vesikalarda “yıl” sözcüğünün sıkça kullanıldığını görmekteyiz. Uygur Kaganı Moyunçur'un söylediği bir söz şöyledir:

“On Uygur Dokuz Oğuz üzerine yüz **yıl** oturup”²⁰⁵

Taryat Terhin Yazıtı Doğu 3: Uygurların lideri P'usa, ilteber ünvanını aldığı yıllarda şöyle söylemiştir.

“Atalarım seksen **yıl** hüküm sürmüştü.”²⁰⁶

Tez II Kitabesi, Kuzey 2: “üç yüz **yıl** il tutmuş.”²⁰⁷

Şine-Usu Yazıtı, Kuzey 3: “On Uygur ve Tokuz Uguzların üzerinde yüz **yıl** oturup...”²⁰⁸

Taryat Terhin Yazıtında “ sekiz on **yıl** olurmuş” ifadesi²⁰⁹

Tez II Kitabesi, Kuzey 4: “Uygur kagan on **yıl** oturmuş, yetmiş **yıl** imiş.”²¹⁰
İfadesi

²⁰⁴ İzgi, **a.g.e.**, s. 78-79.

²⁰⁵ Doğan Avcıoğlu, **Türkler'in Tarihi**, İkinci Kitap, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1999, s. 692.

²⁰⁶ Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 16.

²⁰⁷ Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 16.

²⁰⁸ Orkun, **a.g.e.**, s. 164.

²⁰⁹ Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 16.

²¹⁰ Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 16.

Taryat Terhin Yazıtı Güney 3-6, Şine-Usu Yazıtı, kuzey 11-12: “İt **yılı**nda Üç-Karluklar kötü düşünüp kaçtılar. Batıya On-Oklara sığındılar, orada onlara tabi oldular... Üç-Karluklar, domuz yılında, Tokuz Tatarlar, Tokuz Buyruk, bin komutan ve halk ayağa kalkarak, Köl Bilge’ye maruzatta bulundular: “Atalarımızın ünü vardır, Ötüken ülkesi sizde, yönetin” demişlerdir. Tay Bilge Tutuk orada yabgu atanmıştır. Ondan sonra sıçan **yılı**nda, Atalar Mezarlığında “güç halktır” denmiş...”²¹¹

Şine-Usu Yazıtı, Doğu 7-8: Moyun-Çor şöyle demektedir: “Böylece bars **yılı**nda Çiklere doğru yürüdüm. İkinci ayın on dördünde Kem’de vurdum. O **yıl** o halk tabi oldu.”²¹²

Şine-Usu Yazıtı, Şimal 3 : “su(b?) ...nd kalmış budun on uygur tokuz oğuz üze yüz **yıl** olurup s...- - - - a orkun üğüz o ... - - - - -“

“Su... orada kalmış (olan) halk On Uygur, Dokuz Oğuzlar üzerine yüz **yıl** (hakim) olup...Orkun ırmağı..”²¹³

Şine-Usu Yazıtı, Şimal 4 : “ tör... b ç k eliğ **yıl** olurmış Türk iline altı otuz yaşıma id(?) uk(k?) u (t). g - - - - -“

“... elli **sene** (hakim) olmuş. Türk ülkesine yirmi altı yaşımdaya İduk kut (?) ... verdi; orada buyruğu..”²¹⁴

Şine-Usu Yazıtı, Şimal 9 : “ozmış tigin kan bolmuş, koy **yılka** yorudım, ekinti sünüş (enil)ki ay altı yanıka t(okıdım)”

“Ozmış Tegin Han olmuş. Koyun **yılı**nda (üzerine) yürüdüm. İkinci harbi ilk ayın altıncı gününde yaptım.”²¹⁵

²¹¹ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 22-23.

²¹² Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 27.

²¹³ Bazın, *a.g.e.*, s. 277.

²¹⁴ Orkun, *a.g.e.*, s. 165.

²¹⁵ Orkun, *a.g.e.*, s. 166.

Şine-Usu Yazıtı, Şimal 11: “üç Karluk yablak sakınıp teze bardı, kuriya on ok(k)a kirti, lagzın **yılka** t(okıdım ?)”

“Üç Karluklar fena düşünüp kaçıp gitti. Geride (garpta) On oklara girdi. Domuz **yılında** harp yaptım”²¹⁶

Şine-Usu Yazıtı, Doğu 7-8 : “ ... ançıp bars **yılka** çik tapa yorıdım.”

“bunu yapıp bars **yılında** Çiklere karşı yürüdüm.”²¹⁷

Şine-Usu Yazıtı, Doğu 8 : “ ... ol **y(ıl?)** - - - - (içi) kd . ç nd ...z başı anda aksırak ordu örğın anda ititdim, çit anda tokıtdım, yay anda yayladım, yaka anda yakaladım, belğümin bitiğimin anda yaratıtdım ançıp ol **yıl** küzün ilğeri yorıdım, tatarıg aytdım, tabışgan **yıl**”

“O **yıl**...başı orada mükemmel karargah, saray orada yaptırdım. Sınırı orada çarptırdım. Yazı orada yayladım. Hududu orada tayin ettim. Nişanımlı, kitabemi orada yapırdıttım. Böyle yaparak o **yıl** güzün ileri (şarka) yürüdüm. Tatarları söylettim. Tavşan **yıl**”²¹⁸

Şine-Usu Yazıtı, Doğu 10: “ bin **yıllık** tümen künlik bitiğimin belğümin anda yası taşka yaratıtdım.”

“Bin **yıllık**, on bin günlük kitabemi, alametimi orada düz taşta yaptırdım.”²¹⁹

Şine-Usu Yazıtı, Batı 4: “ takıgu **yılka** u . . . . . ka . . . . . kü . . . . .
- . . d m . . bir(miş) ....”

“Tavuk **yılında** ... vermiş...”²²⁰

Irk Bitig’de de “yıl” ile ilgili ifadeler bulunmaktadır.

“üçünç : **yıl I ta** : kop : es I en : tükel :

²¹⁶ Orkun, **a.g.e.**, s. 166.

²¹⁷ Orkun, **a.g.e.**, s. 171.

²¹⁸ Orkun, **a.g.e.**, s. 171.

²¹⁹ Orkun, **a.g.e.**, s. 172.

²²⁰ Orkun, **a.g.e.**, s. 181.

körüşmiş.”

“üçüncü **yılda** hep sag (salim) tamamen
bir araya gelmişler”²²¹

“kara : öpgü **l** k : **yıl** : yaru : **l**

mazkan tedi : “

“kara çavuş kuşu **yıl** ağarma
dan dedi.”²²²

“bars : **yıl** : eki **l** nti : ay : biş : y **l** iğirmike :

tay **l** güntan : manıs **l** tantakı : kiçiğ : **l**

di (n?) tar : burua : **l** guru (:) eşidşiçimiz :

isiğ : sanun : ite – çuk : üçü **l** n : bitidim :”

“kaplan **yıl** ikinci ay on beşinde

Taygüntan sarayındaki küçük

dintarlar burua gurulardan (?) işitenler

İsig Sangun, İçe Çuk için yazdım.”²²³

Yaş: “Yaş” anlamında kullanılır. Uygurlar’ın yılları sayarak yaşlarını hesapladıklarını vesikalardaki yaşla ilgili ifadelerden anlıyoruz. Bununla ilgili olarak “karı (ihtiyar, yaşlı)“, “kiçiğ (küçük)” gibi de sözcükleri kullanmaktadırlar. Önemli olayları anlatırken kaç yaşında olduklarını da belirtmişlerdir. Bunu Irk Bitig’deki şu ifadelerde görmekteyiz:

“bir : **karı** : öküzüğ : **l** bilin :

---

²²¹ Orkun, **a.g.e.**, s. 268.

²²² Orkun, **a.g.e.**, s. 270.

²²³ Orkun, **a.g.e.**, s. 283.

bi l çe : komu l rsga: yi l miş : kamş l ayu :
 umatı l n : turur : tir : ança : b l ilinler : l
 yablak : ol :”

“bir **yaşlı** öküzü karıncalar
 kemirerek yemiş hareket edemedi
 durur. Bunu biliniz fenadır bu.”²²⁴

“**yılka** : teğm l işiğ : yıdıt l mayın :
 ayka : l teğmişiğ : ar l tatmayın : ed l ğüsi :
 bolz l un : tir : ança : l bilinler : l edğü :
 ol :”

“**yaşına (senesine)** erişenin çürümesine,
 ayına erişenin harap olmasına müsaade etmem. İyi
 olsun. Bunu biliniz iyidir
 bu.”²²⁵

Amtı: “şimdi” anlamına gelmektedir. Irk Bitig’de bu sözcük kullanılmaktadır.

“**amtı** : amrak : l oğlanım : ança : l
 bilinler : l bu : ırk : bi l tiğ : edğü :”

“**şimdi** sevgili oğullarım bunu
 biliniz: bu fal kitabı iyidir.”²²⁶

---

²²⁴ Orkun, **a.g.e.**, s. 274.

²²⁵ Orkun, **a.g.e.**, s. 281.

²²⁶ Orkun, **a.g.e.**, s. 282.

Kün Toguru: “gün doğum vakti” anlamına gelir. Vesikalarda bu sözcük kullanılmaktadır.

“eki yanika **kün toguru** sünüşdim.”

“İkinci gününde **gün doğarken** harp ettim.”

“ar l a : **kün : to l gmiş** : bos l annç :

ara : m l eni : kelmiş :”

“arada **gün doğmuş** elem

arasında saadet gelmiş.”²²⁷

Tan: “şafak” anlamına gelir. Vesikalarda şöyle ifade edilmektedir:

“**tan** : tanlard l l : udu : yir : l

yarudı : ud l u ; kün : to l gdı : kamıg : l

üze : yaruk : l boltı :”

“**şafak** söktü, dünya

aydınlandı. Gün doğdu. Her şey

üstünde ışık oldu.”²²⁸

Yarın: “erken” anlamında kullanılmaktadır.

Kiçe: “geç” anlamında kullanılmaktadır.

---

²²⁷ Orkun, a.g.e., s. 278.

²²⁸ Orkun, a.g.e., s. 271.

Uygurlar'a ait vesikalarda bu kelimeler şöyle geçmektedir:

“I Ten : si : men : I **yarın** : **kiçe** : I altun :
ö ği I n : üze : olu I rupan : meniley I ür : men

“Ben tensiyim. **Erken, geç** altun
tahtın üstüne oturarak zevkalırım.”²²⁹

“ I ala: atlıg: y I ol: tenri:m I en: **yarın**:
ki I çe : eşür : men I : utru : eki I aylıg : kişi
I oğlın: sok I uşmış: kişi: korkmuş: I
korkma: t I imiş:”

“Alaca atlı yol tanrısıyım. **Erken,**
geç sürer giderim. Karşıda iki aylık insan
oğluna rastlamış insan korkmuş
korkma demiş.”²³⁰

Önre: “önce” anlamında kullanılmaktadır. Şine-Ussu Yazıtları'nda bu kelime
şöyle geçmektedir:

“Ebi on kün **önre** ürküp barmış.”
“Evi on gün **önce** ürküp varmış.”²³¹

---

²²⁹ Orkun, **a.g.e.**, s. 265.

²³⁰ Orkun, **a.g.e.**, s. 265.

²³¹ Orkun, **a.g.e.**, s. 176.

Ayrıca Uygurlar'da geçmiş zamandan bahsederken de bazı kavramların kullanıldığını görmekteyiz. Mesela Böğü Kağan ile bakanlarından Tuna Baga Tarkan arasında şöyle bir diyalog geçmektedir:

Sogdlar, Çin'i ele geçirmenin yollarını Böğü Kağan'a anlatırlar. Ancak bakanlardan Tun Baga Tarkan ona nasihat ederek şöyle der:

“Geçen yıl biz T'ai-yüan' girdik, on binlerce at ve koyun ele geçirdik. Ancak ülkemize ulaştığımızda yaralarımızdan ızdırap çekiyorduk...”²³²

Uygurlar'dan kalma tarla kiralama ve satış vesikalarında, oğul satış vesikalarında ve kadın köle satış vesikalarında zamanla ilgili kavramlara sık sık rastlıyoruz. Bu vesikaların hepsi tarihle başlamaktadır. Yani alım satım ve kiralama işlemlerinin yapıldığı gün, ay ve yıl vesikanın en başında belirtilmektedir. Vesikaların devamında da yine zamana dair kavramlardan bahsedilmektedir. Bu vesikalardan bazıları şöyledir:

Pamuk Tarlası Kiralama Vesikası

Metin:

“taşıku yıl ikindi ay on yangıq-a
manga bay temür-ke kebez tarıku
yir kergek bolup temiçi-ning
po suw-taşı uduru borluğun on
tang kebez yaq-a-qa tudtum bu
on tang kebaz-ni küz yangıda
başı taşı birle birür men bu
borluq-ning negü kim salkı sekidi
boslar men temiçi bilür men bay

---

²³² Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 43.

temür bilmez tanuq nom quli
 tanuq bolon bu nişan men temiçi
 -ning ol men temiçi ök
 bitidim”

Tercüme:

“Tavuk yılı, ikinci ay, onuncu gününde

Bana Bay Temür’e pamuk tarlası (için)

yer lazım olduğundan Temiçi’nin

Po nehrinin diğer tarafındaki

bahçesini

on tang pamuk karşılığında kiraladım.

Bu on tang pamuğu sonbaharda

her şeyi ile vereceğim. Bu

bahçede (yapılacak) herhangi bir iş olursa

ben Temiçi bileceğim-yapacağım-. Bay

Temür Bilmiz –yapmaz-. Şahit Nom Kuli

Şahit Bolon. Bu imza ben

Temici’nindir.

Ben Temici doğru olarak bitirdim –yazdım-.”²³³

Bu vesikada pamuk tarlasının tavuk yılının ikinci ayının onuncu gününde kiralandığı ve kira bedelinin sonbaharda ödeneceği açık ve net olarak belirtilmektedir.

Tarla Satış Vesikası

Metin:

“tonguz yıl bişinç ay on altı-ka manga terbiş

---

²³³ İzgi, a.g.e., s.y. kitabın sonunda, vesika 1.

-ke yunglağ -lıg çao yastuğ kergek bolup
 adam-ning manga ülüş-te teggen taysang-tağı
 on altı er kömer borluğ-ta manga teğer çırkuş
 -tın alıp öngtün singar-ın alıp yarım borluğum-nı
 udçı buğ-a esen ikegü-tin yüz yastuğ çao alıp
 toğuru tomlıdu satdım **bu kün-tin** munça
ming yıl tümen kün-ke tegi udçı buğ-a esen ikegü
 erklig bolz-un taplaz-a öz-ler-i etlep yisün
 taplamaz-a adın kişi-ke ödkürü satz-un bu bitig
 -ni kılmış **kün** üz-e bu borluğ sadıg-ı çao-nı
 tükel sanap birtimiz bu borluğ yolında men terbiş
 -ning ağam inim yigenim tağayım kim kim-m-e bolup
 çam çarım kılmaz-un-lar apam birük erklig beg
 işi yat y(a)rl(ı) gınça küçin tudup çam çarım
 kıslar-lar
 uluğ suü-ke bir altun yastuğ içker-i ağılıq
 ka bir kümüş yastuğ beget-ler-ke birer
 eder-ke yaraşu at kişgut birip söz
 -ler-i yorumaz-un
 bu nişan mn terbiş-ning ol
 bu nişan mn tanuğ ilçi buk-a-ning ol
 bu nişan mn tanuğ or qaya-ning ol
 bu nişan mn tanuğ udçı-ning ol
 bu nişan mn tanuğ udmış-ning ol
 mn terbiş öz-üm bitidim”

Tercüme:

“**Domuz yılı, beşinci ay, on altıncı gününde** bana Terbiş’e
 kullanmak için çao yastuk lazım olduğundan
 Taysang’da babamdan miras kalan
 Çirkus’ten başlayarak bana ait olan üzerinde on altı üzüm bağı
 işçisinin çalıştığı, üzüm bağımın ön tarafını

Udçi Buka ve Esen'e ikisine yüz yastuk çao'ya
tamamen sattım. **Bu günden** başlayarak
bin yıl on bin gün bu üzüm bağında Udçi Buka ve Esen
sahip olsunlar. Eğer onlar isterse kendileri tutsunlar
istememezlerse bir başkasına satsınlar. Bu vesikanın
tamamlandığı **gün**, üzüm bağının satış fiyatına eşit olan çao'yu
sayarak tamamen aldım. Biz Udçi Buka ve Esen ikimiz
tamamen sayarak verdik. Bu üzüm bağı hususunda ben Terbiş
ağabeyim, kardeşim, yegenim, dayım her kim olursa olsun
güçlük çıkartmayacağız. Fakat bir begin kuvvetine
dayanarak güçlük çıkartırlarsa
onlar
Büyük Ordu'ya bir altın yastuk, İç hazineye
bir gümüş yastuk, beğlerin her birine
birek binek atı verip sözleri
geçersiz olsun.
Bu imza ben Terbiş'indir.
Bu imza ben tanık İlçi Buka'nındır.
Bu imza ben tanık Or Kaya'nındır.
Bu imza ben tanık Udçi'nindir.
Bu imza ben tanık Udmış'ındır.
Ben Terbiş kendim bitirdim –yazdım-.²³⁴

Bu vesikada domuz yılının beşinci ayının on altıncı gününde tarlanın
satıldığı ve bugünden itibaren tarlanın sahibinin tarlayı satın alan kişi olduğu
belirtilmektedir. Bu kişinin tarlayı bin yıl on bin gün istediği gibi kullanabileceği
de vurgulanmaktadır.

---

²³⁴ İzgi, a.g.e., s.y. kitabın sonunda, vesika 2.

Oğul Satış Vesikası

Metin:

“tunguz yıl ikinti ay üç yangı-qa
 manga ıuıdamunı t(a) munı-qa yunglaı
 -lıı böz kergek bolup alpıı
 -tın elig tas böz ilig-te
 alıp öıüm-ning yungçı atlaı
on üç yaşar er oılan-nı
 alpıı-qa toıru tomlıdu sadım
 ilig-te alıp bu bidig-ni
 ıılmıı **kün** üze men alpıı
 tükel sanap birdim men ıuıdamunı
 yme tükel sanap aldım bir egsüg
 -süz bu yungçı-qa **ming yıl tümen**
kün-ke-tegi alpıı erklig bolz-un
 taplasar öz-i tudsun taplamasar
 adın kışı-ke ödkürü sadsun
 bu yungçı-ning song bayan
 okrısı yalkanı bolz-a tekir karşı-a
 -sı bolz-a onluıı yüılüki bulup
 çam çarım ıılsar men ıuıdamunı
 bilir men alpıı bilmez kim kim
 m-e bolup çam çarım ıılsar
 ulug süü-ke aı yastuı beg
 -ler-ke eder-ke yaragu ad
 birip söz-leri yorumasun
 bu niıan tamga men ıuıdamunı
 -ningol tanuı ödkek tanuı ilçi buı-a
 tanuı tüıdemür bu niıan men tanuı
 ödkek-ningol
 bu niıan men (ta) nuı (il)çi-buıa-ningol

bu nişan men tanuq tüşdemür-ningol
 bu nişan men togan kđkan-ningol
 men şila kuqdamuni-qa inçke aydıp
 bitirdim”

Tercüme:

“**Domuz yılı, ikinci ay, üçüncü günü**

bana Kukdamuni’ye kullanmak
 için pamuklu bez lazım olup, Alpiş’tan
 elli ince pamuklu bez alıp

benim Yungçı isimli

on üç yaşındaki erkek oğlumu

Alpiş’a sattım.

Bu yazının yazıldığı **gün**

ben Alpiş hepsini tamamen verdim.

Ben Kukdamuni, yine

hepsini sayarak verdim. Hiçbir şey

eksik değildir.

Bu Yungçı, **bin yıl on bin**

gün Alpiş’in olsun.

İsterse kendisi tutsun, istemezse

bir başkasına satsın.

Bu Yungçı, yahut daha sonra

hırsızlık yapar ve hata işlerse

onluk ve yüzlük meydana getirirse,

ve güçlük çıkartırsa ben Kukdamuni

bileceğim. Ben Alpiş bilmeyeceğim.

Her kim herhangi bir güçlük çıkartırsa,

Büyük Ordu’ya ak yastuk, beglere

her birine birer binek atı

verip sözleri geçersiz olsun.

Bu imza-mühür ben Kukdamuni’nindir.

Tanık Ödkek, tanık İlçi Buka
tanık Tüşdemür. Bu nişan ben tanık
Ödkek'indir.

Bu nişan ben tanık İlçi Buka'nındır.
Bu nişan ben tanık Tüşdemür'ündür.
Bu nişan ben Togan kdkan'ındır.
Ben Şila Kukdamuni'ye sorarak
Bitirdim –yazdım-.²³⁵

Bu vesikada domuz yılının ikinci ayının üçüncü günü pamuklu bez karşılığında on üç yaşındaki bir erkeğin başka birine satıldığı anlatılmaktadır.

Kadın Köle Satış Vesikası

Metin:

“biçin yıl çakşapud ay iki yangı
-ka manga tedmilig qar-a buq-a
ikegü-ke qarçlıg kergek bolup
qudluq adlıg qadun kişi-ni sadıp
qudluq temür-tin yuz elig qalın böz
aldımız bu yuz elig böz-ni
sadıg kılmış **kün** üz-e biz
tedmilig qar-a buq-a ikegü tükel
sanap altımız men qulduq (t) emür
yme tükel sanap birdim bu qudluq
atlıg qadun kişi-ke **ming yıl**
tümen künke-tegi qudluq temür erklig
bolz-un taplaz-a öz'i tudz'un
taplamaz-a adın kişi-ke sadz-un

---

²³⁵ İzgi, a.g.e., s.y. kitabın sonunda, vesika 3.

biz tedmilig qar-a buq-a ikegü
 -nüng aqamiz inimiz onluq-umuz
 yuz-lük-ümüz kim-çe kim'me bolup
 çam çarım qılmaz-un erklig beg
 işi ilçi (ya) l (aw) aç küç-in tudup
 çamlasar-lar yulayın alayın tiser
 -ler bu qulduq teng iki kişi yaradu
 birip söz-leri yormısun çamlaguçı
 kişi kü qorluq bolz-un qudluq temür
 qorsuz bolz-un tanuq töredü tanuq
 turur mungsuz tanuq turçı tanuq toyın
 bu nişan biz tedmilig qar-a buq-a ikegü
 -ning ol men tongm-a basqı tedmilig
 qar-a buq-a ikegü inçe ayıdıp bididim
 bu nişan men tanuq töredü-ning ol
 bu nişan men tanuq mungsuz-ning ol
 bu nişan men tanuq turçı-ning ol
 bu nişan men tanuq toyın-ning ol
 (vesikanın arka yüzü)
 qulduq-ning baş bidigi ol”

Tercüme:

“Maymun yılı, Çakşapud ay, ikinci gününde

bana Tedmilig'ye (ve) Kara Buka'ya

ikimize, harçlık lazım olup

Kutluk isimli kadın kişimizi satıp

Kutluk Temür'den yüz elli kalın pamuklu bez

aldık. Bu yüz elli pamuklu bezi

satışın yapıldığı **gün** biz

Tedmilig ve Kara Buka ikimiz tamamen sayarak

aldık. Ben Kutluk Temür

yine, tamamen sayarak verdim. Bu kutluk

isimli kadın kişi **bin yıl**
on bin gün Kutluk Temür'e ait
olsun. Hoşlanırsa kendisi tutsun
hoşlanmazsa bir başkasına satsın.
Biz Tedmilig ve Kara Buka ikimizin
ağabeyimiz, kardeşimiz onluğumuz
yüzlüğümüz her kim olursa olsun
güçlük çıkartmasınlar. Kuvvetli bir begi
İlçi yahut Yalavaç'ın gücünü kullanıp
güçlük çıkartırlar ve alalım derlerse,
bu Kutluk'un aynısından iki kişiyi
verip sözleri geçersiz olsun. Kim güçlük
çıkartırsa zararlı olsun.
Kutluk Temür
zararsız olsun. Tanık Töredü, tanık
Turur, Mungsuz, tanık Turçi, tanık Toyin.
Bu nişan biz ikimiz
Tedmilig (ve) Kara Buka'nındır.
Ben Tongma Bahşi Tedmilig
(ve) Kara Buka ikisine de sorarak
bitirdim –yazdım-.
Bu nişan ben tanık Töredü'nündür.
Bu nişan ben tanık Mungsuz'undur.
Bu nişan ben tanık Turçi'nindir.
Bu nişan ben tanık Toyin'indir.
(vesikanın arka yüzü)
Kutluk baş bitigi'dir –asil vesikadır)-.²³⁶

Bu vesikada da maymun yılının on ikinci ayının ikinci gününde pamuklu bez karşılığında bir kadın kölenin satıldığı ifade edilmektedir.

²³⁶ İzgi, a.g.e., s.y. kitabın sonunda, vesika 4.

Yukarıdaki bütün alım satım ve kiralama vesikalarında alım satımın ya da kiralamanın yapıldığı yıl, ay ve gün daha ilk satırlarda açıkça belirtilmektedir. Ayrıca alım satımın ve kiralamaların süresi de vurgulanmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

BOZKIR KAVİMLERİNDE TAKVİM

A – İSKİT – HUNLAR'DA TAKVİM

1 – İskitler'de Takvim

Türk kaynaklarına göre, on iki hayvanlı takvim Göktürkler zamanında kullanılmaya başlanmıştır. Ancak Göktürkler dönemindeki yıl, ay ve gün hesaplarına bakıldığında, bu takvimin Türkler arasında daha önceden kullanıldığı ve çoktan gelişim sürecini tamamlamış olduğu görülmektedir. Yani on ikilik devreyi esas alan on iki hayvanlı takvim, Göktürk dönemi öncesinde biliniyordu ve Hunlar tarafından da kullanılıyordu. Hatta takvimin Hunlar'dan önce Sakalar döneminde de kullanıldığına dair bilgi kırıntıları bulunmaktadır. Kazakistan'da Alma-Ata'nın yakınında M.Ö. 5. yüzyıla tarihlendirilen Esik Kurganı'nda üzeri yazılı küçük bir gümüş kap bulunmuştur. Sakalar'a ait olan bu yazı, Olcay Süleymanov tarafından "**Khan uya üç otuzı yok boltı utıgsa tozıldı**" şeklinde okunmuş ve "**Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu (Halkın?) adı sanı da yok oldu**" diye günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Burada kullanılan dil Türkçe'dir ve yaşı belirtmek için sayı kullanılmıştır.²³⁷ Bu yaşın belirli bir takvimle bağlantılı olduğu düşünülmelidir.

---

²³⁷ Durmuş, a.g.e., s.50-51.

İskit kurganlarından çıkartılmış olan buluntular da bir ölçüde on ikili sistemle bağlantı kurmayı mümkün kılmaktadır. Tuva'da Arzhan yakınında bulunan ve Sayan – Altay bölgesinin en büyük kurganında 360 tane at ortaya çıkarılmıştır. Burada 360 atın “1 yıl”, 30 tanesinin “1 ay” ile ifade edildiği ileri sürülmektedir. Kuban bölgesinde de ortaya çıkan kalıntılardan aynı anlayışın varlığı belirlenebilmiştir.²³⁸

Sakalar'ın batıya geçmiş kolunu oluşturan İskitler'e ait kurganlardan on ikili devreyi gösteren buluntular ortaya çıkartılmıştır. Bu buluntular da İskitler'de bu takvimin varlığına işaret etmektedir.²³⁹

2 – Hunlar'da Takvim

On iki hayvanlı takvimin İskitler'den sonra Hunlar zamanında da kullanıldığı bilinmektedir. Bu takvimin Türkler'de kullanıldığı Göktürk Yazıtları'nda belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak yazıtlarda on iki hayvanlı takvimle ilgili kısımlar incelendiğinde; yılların, ayların ve günlerin nasıl hesaplandığına bakıldığında bu takvimin gelişim sürecini çok önceden tamamlamış olduğunu ve artık Göktürkler döneminde sistemleştiğini anlıyoruz. Çünkü bu dönemde on ikilik devreyi esas alan yıl, ay ve günlerin netleştiği bu takvimde toplumun zamanla ilgili doğum, ölüm, yaş, yoğ, savaş gibi tarih zaptını zorunlu kılan bütün ihtiyaçlara cevap vermiş olması söz konusudur. Yani Göktürkler kendilerinden önce kullanılan bu takvimi kullanmaya devam etmişlerdir.

Asya Hunları'nda yılın belirli dönemlerinde gerçekleştirilen toplantılar

---

²³⁸ Durmuş, **a.g.m.**, s. 6.

²³⁹ Durmuş, **a.g.e.**, s. 29.

aynen Göktürkler’de de yapılıyordu.²⁴⁰ Bu dönemler aynı zamana denk geliyordu. Göktürkler bu zamanı belirli bir takvime bağlamışlardı. Bu toplantılar Göktürkler’e Asya Hunları’ndan intikal etmiştir. Hem Hunlar’da hem de Göktürkler’de bu tören ve toplantıların aynı zamanlara denk gelmesi bu iki kavimde de aynı takvimin kullanıldığının işaretidir.

Hunlar’da yıl, ay, mevsim ve gün hesabı yapılıyordu. Yıllar aylara bölünmüştü. Bu aylar sırasına göre adlandırılıyordu. Birinci ay, ikinci ay, üçüncü ay, dördüncü ay, beşinci ay,.....gibi. Yıl başları biliniyordu. Her yılın ilk gününde bir kurultay toplanıp kurban törenleri yaparak bunu kutluyorlardı.²⁴¹ Ayrıca her yılın belli aylarında toplantıların yapılması, ölü gömme merasimlerinin mevsimlere göre düzenlenmesi ve diğer kavimlerle yıllık vergiler konulu anlaşmaların yapılması Hunlar’da yıl, mevsim, ay ve gün hesabının yapıldığı bir takvimi işaret etmektedir. Hunlar’daki bu özel toplantı ve merasimlerin Göktürkler’de de aynı zamana denk gelerek devam etmesi yukarıda da bahsettiğimiz gibi Hunlar’ın da Göktürkler’le aynı takvim sistemini kullandıklarını ve bu sistemin Hunlar’dan Göktürkler’e intikal ettiğini doğrulamaktadır. Göktürk Yazıtları’nda Göktürkler’in on iki hayvanlı takvimi kullandıkları çok belirgin olarak görülmektedir. O halde Hunlar’da bu takvimi kullanmışlardır diyebiliriz.

Yani Hunlar’ın takvimleri on ikilik devre esasına dayalı takvimdi ve Hunlar yılları hesaplayabiliyorlardı. Bir yılı aylara bölüyorlar ve bu ayları sırasına göre adlandırıyorlardı. Günleri de sayıyorlar ve sırasına göre adlandırıyorlardı. Günleri mesafe belirlemek için de kullanıyorlardı. “Seksen günlük yol, üç günlük yol” gibi. Yani mesafeyi belirlerken de yine günleri sayıyorlardı. Tabi ki günlerin sayılması demek Hunlar’ın gece ile gündüzü de bildiklerini göstermektedir. Hunlar “sabah” ve “akşam” ı da bilmektedirler. Hun

---

²⁴⁰ Eberhard, a.g.e., s. 87.

²⁴¹ Brion, **Hunların Hayatı**, s. 26-27.

hakanı her sabah çadırından çıkınca eğilerek güneşi selamlar ve her akşam da eğilerek ayı selamlar.²⁴²Ayrıca Hunlar mevsimleri de biliyorlar ve hayatlarını buna göre düzenliyorlardı. Göç zamanlarını, ölü gömme zamanını ve günlük hayattaki birçok işlerini buna göre yapıyorlardı.

B-GÖKTÜRKLER'DE TAKVİM

Türkler, tarih sahnesine çıkışlarıyla birlikte kendileri için önem taşıyan tarihi olaylar ve günlerin zamanını belirleme ihtiyacı duymuşlardır. Yılın belirli günlerinde toplantılar yaptıkları ve bu toplantılarda devlet meselelerini görüştükleri yazılı kaynaklarda geçmektedir. Hayat tarzları gereği yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa göçler sırasında boylar ve boylar birliğine mensup insanların aynı anda harekete geçmeleri, toplum içinde birinci derecede önem taşıyan siyasi, iktisadi ve dini toplantıların günlerinin sabitleştirilmesi, belirli bir tarih hesabının yapıldığını ve bunun takvime bağlandığını bize göstermektedir.²⁴³

Göktürkler döneminde, zamanla ilgili gün, ay, mevsim ve yıl kavramlarının sistemleştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Hatta yazın geçirildiği yazlak ya da yaylak, kışın geçirildiği kışlak terimlerinin doğrudan yaz ve kış ile ilgili olduğu görülmektedir.²⁴⁴

Türk kaynaklarından anlaşıldığına göre Göktürkler dönemine gelindiğinde artık Türk kültür çevresinde takvim kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde kullanılan takvim on iki hayvanlı takvimdir. Bu takvim, Türk

---

²⁴² BRION, **Hunların Hayatı**, s. 272.

²⁴³ Durmuş, **a.g.m.**, s. 3.

²⁴⁴ Durmuş, **a.g.m.**, s. 3.

kavimlerinin en eski zamanlardan beri en çok kullandıkları takvim sistemidir.

Göktürkler döneminde kullanılan zamana dair kavramlar incelendiğinde kullandıkları bu takvimde her hayvanın bir yılı gösterdiği, yıl içerisinde aylar ve aylar içerisinde de günlerin varlığı ortaya çıkmaktadır.²⁴⁵

Bu takvime göre on iki yıl bir devirdir. Bir yıl da on iki aydır. Her yıl, bir hayvan adı ile anılmaktadır. On ikilik devre tamamlandıktan sonra, yeniden on ikili devre başlamaktadır.

Göktürk Yazıtları'nı incelediğimizde yılların adları sırasıyla şöyledir : Sıçkan, Ud, Pars, Tabışkan, Lu, Yılan, Yunt, Koy, Biçin, Takagu, İt ve Lagzin.

Yıllara verilen adların anlamları şöyledir:

- 1- Küsgü Yılı:** “sıçan, fare” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin ilk yılıdır.
- 2- Ud Yılı :** “sığır, öküz” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin ikinci yılıdır.
- 3- Bars Yılı :** “kaplan” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin üçüncü yılıdır.
- 4- Tabışgan Yılı :** “tavşan” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin dördüncü yılıdır.
- 5- Ulu Yılı :** “ejder” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin beşinci yılıdır.
- 6- Yılan Yılı :** “yılan” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin altıncı yılıdır.

---

²⁴⁵ Durmuş, a.g.m., s. 3-5.

7- Yılkı Yılı : “at” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin yedinci yılıdır.

8- Koyn Yılı : “koyun” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin sekizinci yılıdır. Kül Tigin, bu yılda ölmüştür.²⁴⁶

9- Biçin Yılı : “maymun” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin dokuzuncu yılıdır. Kül Tigin’in kitabe taşı bu yılda tamamlanmıştır.²⁴⁷

10-Takıgu Yılı:“tavuk” anlamına gelmektedir. Devrenin onuncu yılıdır.

11- İt Yılı : “köpek” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin on birinci yılıdır. Yazıtlardan anlaşıldığına göre Bilge Kagan, babasının İt yılında öldüğünü belirtmektedir.²⁴⁸

12-Lagzın Yılı : “domuz” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin son yılıdır. Yazıtlara göre Bilge Kagan, babasının yas törenini bu yılda yaptırmıştır.²⁴⁹

Bu yıl adları Göktürk Yazıtları’nda sık sık geçmektedir. Yıl adları ile birlikte ay adları da sıkça kullanılmaktadır. Aylar adlandırılırken sıralarının dikkate alındığını görmekteyiz. Bu ay adları şunlardır:

1- Birinç Ay : Yılın birinci ayıdır.

2- İkinç Ay : Yılın ikinci ayıdır.

3-Üçünç Ay : Yılın üçüncü ayıdır.

4-Törtinç Ay : Yılın dördüncü ayıdır.

---

²⁴⁶ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s. 47, 73.

²⁴⁷ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s. 75.

²⁴⁸ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s. 47.

²⁴⁹ Sencer Dıvıçioğlu, **Kök Türkler**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 89.

5- Beşinç Ay : Yılın beşinci ayıdır. Bilge Kagan, babasının yas merasimini bu ayda yaptırmıştır.²⁵⁰ Ayrıca Göktürkler, her yılın beşinci ayının sekizinci gününde Tamir Nehri kıyısında Gök Tanrı'ya kurban sunarlardı.²⁵¹

6-Altınç Ay : Yılın altıncı ayıdır.

7-Yitinç Ay :Yılın yedinci ayıdır. Köl Tigin'in yazıtı bu ayda dikilmiştir.²⁵²

8-Sekizinç Ay : Yılın sekizinci ayıdır.

9-Tokuzunç Ay : Yılın dokuzuncu ayıdır. Yazıtlara göre Kül Tigin'in yas töreni bu ayda yapılmıştır.²⁵³

10-Onunç Ay : Yılın onuncu ayıdır. Bilge Kagan, babasının bu ayda öldüğünü yazıtlarda belirtmektedir.²⁵⁴

11-Bir Yiğirminç Ay : Yılın on birinci ayıdır.

12-On İkinç Ay : Yılın on ikinci ayıdır.

Mevsim adı olarak Göktürkler'de yaz, yay, kış, ilkyaz gibi kavramların kullanıldığını görmekteyiz. Gün isimleri ise ay içindeki sıraya göre adlandırılmaktadır. Beşinci gün, onuncu gün, yirmi birinci gün, yirmi yedinci gün gibi... Ayrıca yazıtlarda beşinci ayın ikinci yarısı, üçüncü ayın ilk yarısı gibi kavramlar da gün belirtmek için kullanılmıştır.

Göktürk yazıtlarında yıl, ay, mevsim ve gün adlarının kullanılması

²⁵⁰ Divitçioğlu, a.g.e., s. 89.

²⁵¹ Avcıoğlu, a.g.e., s. 592.

²⁵² Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s. 75.

²⁵³ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s. 74.

²⁵⁴ Divitçioğlu, a.g.e., s. 89.

Göktürkler’de kullanılan takvim hakkında bilgi vermektedir. Bu takvime göre bir yıl 365 gün 5 küsur saattir. Günün başlangıcı gece yarısıdır. Yıl başı 22 Aralık yani kışın gündüzün uzamaya başladığı ilk gündür. Aslında ay yılına dayandığı söylenen on iki hayvanlı takvimin Göktürkler zamanında güneş yılına çevrildiği anlaşılmaktadır.²⁵⁵

Ayrıca Stein tarafından bulunan Göktürk harfli el yazmalarında da Göktürkler’in kullandığı takvim ile ilgili ifadeler bulunmaktadır. Macaristanlı Aurel Stein tarafından şarki Türkistan’da bulunan ve Göktürk harfleriyle yazılmış olan el yazmalarından birincisi 3 kısımdan oluşmaktadır. Metnin ilk satırı zaman ve takvimle ilgilidir. Daha ilk satırda zamanın açıkça belirtildiği görülmektedir. Bu ifadeler sistemli bir takvim kullanıldığının göstergesidir. Bu satır şöyledir:

“törtinç : ay : tokuz : otuzka”

“dördüncü ay yirmi dokuzda”²⁵⁶

C – UYGURLAR’DA TAKVİM

Uygurlar da Göktürkler gibi on iki hayvanlı takvimi kullanmışlardır. Uygur hukuk belgelerinde “Takıgu yıl, törtünç ay, sekiz yangıya” (tavuk yılı, dördüncü ay, sekiz yeniye), “Koyun yıl, onunç ay, biş ugrmiye” (koyun yılı, onuncu ay, sekiz yeniye) gibi ifadeler aynı anlayışın ürünüdür.²⁵⁷ Uygurlar’ın takviminde de on ikilik devre mevcuttur. Bir devre on iki yıldan oluşur ve her yıl bir hayvan ismi ile adlandırılır. Bir devre tamamlanınca yeni bir on ikilik

²⁵⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1997, s. 343.

²⁵⁶ Orkun, **a.g.e.**, s. 256.

²⁵⁷ Arat, **a.g.m.**, s. 158.

devre başlar. Bir yıl on iki aydan oluşur. Yıl başları ise gece ile gündüzün eşit olduğu gündür. Yani miladi 21 mart günüdür.²⁵⁸ Mevsimler bilinmektedir ve mevsimlere bağlı olarak yaylak ve kışlak hayatı yaşanmaktadır. Ayrıca Uygurlar'da yerleşik yaşamla birlikte tarım da yapılmakta ve toprağın sürülme zamanı, hasat zamanı gibi vakitlerin belirlenmesi için mevsimler ön plana çıkmaktadır.

Ayrıca Hunlar'da ve Göktürkler'de olduğu gibi Uygurlar'da da yıllık vergiler önemli bir meseleydi. Uygurlar'da da mağlup veya tabii ülkelerden alınan yıllık vergiler devletin ekonomisinde önemli bir yer tutmaktaydı. Hunlar'da ve Göktürkler'de olduğu gibi Uygurlar'da da halktan vergi toplamakla görevlendirilmiş kişiler vardı.²⁵⁹ Yani Uygurlar'da da yılın belirli dönemlerinde yani zamanı gelince vergiler toplanmaktaydı. Yani bu zaman, özenli bir şekilde hesaplanıyordu.

Uygurlar'da kutlanan bayramlar ve festivaller de takvimin bir unsurudur. Bu şenlikler her yılın belirli dönemlerinde ve belirli günlerinde kutlanıyordu. Bu bayramların da her yıl zamanında kutlanmasına önem veriliyordu. Bu da takvimle mümkün oluyordu.

Japon ilim adamı Toru Haneda'ya göre Uygurlar, Çin takvimini kendilerine göre uydurarak kullanmışlardır. Çince Li-jih, Uygurca'daki Likzir (takvim günü) olmuştur.²⁶⁰

Çin vesikalarında, T'ang ve Sung devirlerinde, tarihler genellikle vesikanın başında, Yüan, Ming ve Ch'ing devirlerinde ise vesikaların sonunda yazılmıştır. Uygur vesikalarında ise, tarih (bir iki vesika dışında) daima vesikaların başında yer almaktadır. Uygur vesikalarıyla aynı bölgede

---

²⁵⁸ Rahman, a.g.e., s. 122.

²⁵⁹ İzgi, a.g.e., s. 94.

²⁶⁰ İzgi, a.g.e., s. 74.

bulunmuş olan Çin vesikaları karşılaştırıldığında, Çin vesikalarında tarih kısmında sırasıyla, bir devrin ismi, senelerin sayısı, bir takvim işareti ve hayvan işareti bulunmaktadır. Hotan ve Turfan bölgesinde bulunmuş olan Çin vesikalarında ise, bir devrin ismi ve sadece senelerin sayısı bulunmaktadır. Fakat Turfan’da bulunmuş olan Uygur vesikalarında ise yalnızca hayvan işaretleri bulunmaktadır. Vesikalardaki tarihin yazılış şekilleriyle ilgili olarak Alman alimi Gabain’in fikri ise, Uygurlar’ın bu devirlerde yalnız on iki hayvanlı takvim ile değil, fakat aynı zamanda seneleri göstererek, çağ isimleri ve Çin sülaleleri takvim işaretlerini de kullanarak doğru bir tarihlendirme yapmış olmalarıdır. Yalnız burada Gabain’in fikrini kabul edecek olursak, Uygurlar vesikalarında niçin yalnızca on iki hayvanlı takvimi kullandıkları sorusuna cevap vermek güç olacaktır. Esasında Uygurlar’ın on iki hayvanlı takvimi kullanmaları ya da başka takvim sistemlerini de kullanmaları vesikalar açısından o kadar çok önemli değildir. Hemen hemen bütün satış vesikalarında göreceğimiz “ming yıl tümen kün” “bin yıl on bin gün” terimi hariç tutulursa, on iki sene gibi bir sürede bilhassa borç verme ile ilgili işlemlerin tamamlandığını vesikalardan görebiliyoruz. Çünkü borç alıp verme vesikalarında genellikle ilkbaharda alınan bir mal sonbaharda ödenmektedir. Rehin verme vesikalarında ise zaten rehin tutma süresi belirtilmiştir ve hiçbir şekilde on iki seneyi aşmamaktadır. Yukarda bahsettiğimiz deyim ise bir tarihlendirme olmayıp sadece satın alanın aldığı malı kendi mülkiyetinde çok uzun bir süre kalmasını öngörmektedir. Yani bu deyim, mülkiyetin tamamen el değiştirdiğini gösteren bir deyimdir.²⁶¹

Uygurlar’la ilgili vesikaları incelediğimizde bütün vesikaların ilk satırının tarihle başladığını görürüz. Bu vesikalarda kullanılan tarih on iki yıllık devreyi kapsayan ve “On İki Hayvanlı Türk Takvimi” denilen takvim sistemidir. On iki hayvan isminin verildiği bu takvimdeki yıl isimleri küskü, ud, bars, tavışgan, luu, yılan, yunt, koy, biçin, takıgu, it ve tonguz şeklinde sıralanmaktadır.²⁶²

---

²⁶¹ İzgi, a.g.e., s. 74-75.

²⁶² İzgi, a.g.e.,s. 78.

Bu yıl adları ve anlamları şöyledir:

1- Küskü Yılı: “sıçan, fare” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin ilk yılıdır.

2-Ud Yılı: “sığır” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin ikinci yılıdır.

3-Bars Yılı: “pars, kaplan” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin üçüncü yılıdır. Moyun-Çor, Şine-Usu Yazıtı’nda bu yılda Çikler’e doğru yürüdüğünü belirtmektedir.²⁶³

4-Tavişgan Yılı: “tavşan” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin dördüncü yılıdır. Şine-Usu Yazıtı’na göre Moyun-Çor “tavşan” yılında yazıtını yaptırdığını söylemektedir.²⁶⁴

5-Luu Yılı: “timsah” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin beşinci yılıdır.

6-Yılan Yılı: “yılan” anlamındadır. On ikilik devrenin altıncı yılıdır.

7-Yunt Yılı: “at” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin yedinci yılıdır.

8-Koy Yılı: “koyun” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin sekizinci yılıdır.

9-Biçin Yılı: “maymun” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin dokuzuncu yılıdır.

10-Takıgu Yılı: “tavuk” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin onuncu yılıdır.

---

²⁶³ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 27.

²⁶⁴ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 27.

11-İt Yılı: “köpek” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin on birinci yılıdır. Şine-Usu ve Taryat Terhin Yazıtlarında Üç-Karluklar’ın “it” yılında kaçarak Batıya On-Okklar’a sığındıkları belirtilmektedir.²⁶⁵

12-Tonguz Yılı: “domuz” anlamına gelmektedir. On ikilik devrenin on ikinci ve son yılıdır. On-Okklar’a sığınan Üç Karluklar’la bu yıl savaş yapıldığı yazıtlarda belirtilmektedir.²⁶⁶

Uygurlar’ın on iki hayvanlı takviminde de bir yıl on iki aya bölünmüştür ve aylar sırasına göre adlandırılmıştır. Uygurlar’da ay isimleri şöyle sıralanmıştır:

1- Aram Ay: Yılın birinci ayıdır.

2-Ekinti Ay: Yılın ikinci ayıdır.

3- Üçünç Ay: Yılın üçüncü ayıdır. Uygurlar, her yılın üçüncü ayının dokuzuncu gününde “Han-shih” festivali kutlardı. Bu festivalin anlamı Soğuk Yemek Festivalidir. Bu festival, Hristiyanların paskalya tatiline ve Müslümanların Hızır gününe tekabül etmektedir. Bu festivalde evin içindeki ve dışındaki bütün ateşler söndürülür ve yirmi dört saat içinde yeni bir ateş yakılmazdı. Bir gün önceden hazırlanan yemekler yenilirdi.²⁶⁷

4-Törtünç Ay: Yılın dördüncü ayıdır.

5-Bişinç Ay: Yılın beşinci ayıdır. Şine-Usu Yazıtı’nda Moyun-Çor, tavşan yılının beşinci ayında, Iduk-Baş’ın batısında Yabaş ve Tokuş’un kavşağında yazı geçirdiğini söylemektedir.²⁶⁸

²⁶⁵ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 22-23.

²⁶⁶ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 22-23.

²⁶⁷ Çeçen, *a.g.e.*, s.125.

²⁶⁸ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 27.

6-Altınç AY: Yılın altıncı ayıdır

7-Yitinç Ay: Yılın yedinci ayıdır.

8-Sekizinç Ay: Yılın sekizinci ayıdır.

9-Tokuzunç Ay: Yılın dokuzuncu ayıdır.

10-Onunç Ay: Yılın onuncu ayıdır.

11-Bir Yegirminç Ay: Yılın on birinci ayıdır.

12-Çakşaput Ay: Yılın on ikinci ve son ayıdır.²⁶⁹

Uygurlar'da da günlerin adları yoktur. Günler, sırasına göre adlandırılır. Sekizinci gün, on yedinci gün, yirmi altıncı gün....vb. Uygurlar'a ait vesikalarda bunlar sık sık kullanılmaktadır. Önemli olaylar anlatılırken yılları ve aylarının yanı sıra günleri de belirtilmektedir. Şine-Usu Yazıtı'nda günlerle ilgili bazı ifadeler şöyledir:

Doğu 1: “ tutdım - - - - - bir - - - - (anda?) (bükeğük)e yetdim, kiçe yaruk batur erikli sünüşdim, anda sançdım, kün (kıb ...?) mış, tün tirilmiş, (bükeğ)ükde sekiz oguz tokuz tatar kalmaduk, **eki yanıka** kün toguru sünüşdim.”

“Tutdum...bir orada ormanlığa yetiştim. Gece ışık batarken harp ettim. Orada mızrakladım. Gündüz (dağılmışlar?) gece derlenmişlerdi. Ormanlıkta Sekiz Oğuz, Dokuz Tatarlar kalmadı. **İkinci gününde** gün doğarken harp ettim.”²⁷⁰

²⁶⁹ İzgi, a.g.e., s. 79.

²⁷⁰ Orkun, a.g.e., s. 168.

Uygurlar'da kullanılan takvimin esasları onların Türeyiş Efsanesi'nde de göze çarpmaktadır. Bu efsaneden Uygurlar'da takvimin esaslarından olan ay ve gün kavramının sistemli olarak bilindiğini anlıyoruz. Yani Uygurlar'da bir yılın on iki aya bölündüğünü ve bu sistemin kullanıldığını ispatlamaktadır. Ayrıca "gece, akşam" gibi sözcüklerin de bu efsanede kullanılması "gün" ün gece ve gündüzden oluştuğunun ve "akşam" gibi bölümlerinin de olduğunun bilindiğini göstermektedir. Efsanede takvimle ilgili kısımlar şöyledir:

"...Barçuk-Art Tigin, bir İduk-Kut'dur. (Turfan'daki Uygur Devleti'nin kağanlarına "İduk-Kut" derlerdi.) Onların ataları da, eski Uygurlar'ın yerlerinde otururlardı. Uygurlar'ın bu eski yurtlarında Kara-Korum adlı bir dağ vardı. Bu dağdan iki nehir çıkardı. Bu nehirlerin birine Selenga diğereine de Tola adı verilirdi. **Bir gece**, bu iki nehir arasındaki bir ağaç üzerine kutsal bir ışık inmişti. Halk bu ışığı görünce hemen toplanmış ve bu ağacı beklemeye başlamışlardı. Bu ışık indikten sonra ağaçta bir şişkinlik peyda olmuş ve ağacın gövdesi, tıpkı gebe bir kadının karnı gibi şişmişti. Gökten ışığın inmesi durmamış ve **her akşam** devamlı olarak ağacın üzerine inmeye başlamıştı. **Dokuz ay ve on gün geçtikten sonra**, ağaçtaki bu şişkinlik çatladı ve ağaçtan, tıpkı dünyadaki insanlar gibi beş çocuk doğdu. Bu çocuklardan en küçüğünün adı Böğü-Han idi. Kendisinin çok yüksek bir kişiliği vardı. Memleketini çok iyi idare edebiliyor ve ayrıca ziraat işleriyle de meşgul oluyordu. Bu suretle kendisi Uygurlar'ın kağanı oldu. Kendisinden sonra gelen 30'dan fazla soyu da Uygurlar'ın başında kaldılar. ... Bu taşların götürülmesinden **az zaman sonra**, kuşlarla hayvanlar tuhaf tuhaf bağırmaya başladılar. Yü lun Tigin ise, **on beş gün** içinde öldü. ..."271

Uygurlar'a ait yazıtları, vesikaları, efsaneleri ve türküleri incelediğimizde Uygurlar'ın on iki hayvanlı Türk takvimini kullandıklarını

---

²⁷¹ İzgi, a.g.e., s. 113-115.

görmekteyiz. Uygurlar'da her on iki yıl bir devreyi oluşturur. Bu yıllara hayvan isimleri verilir. Bir yıl on iki aya bölünür ve aylar sırasına göre adlandırılır. Aylar otuz günden oluşur. Günler de sırasına göre isimlendirilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOZKIR KAVİMLERİNİN KULLANDIĞI TAKVİMİN ORTAYA ÇIKIŞI, UNSURLARI VE ÖZELLİKLERİ

A – TAKVİMİN ORTAYA ÇIKIŞI

1 – Araştırmacılara Göre:

On iki hayvanlı takvimin ortaya çıkışı ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Araştırmacılar bu konuyla ilgili olarak değişik fikirler ortaya koymuşlardır. Bu araştırmacılar ve görüşleri şöyledir:

E. Chavannes'e Göre: On iki hayvanlı takvimin gerçek mucidi Türkler'dir. Orhon Yazıtları da bunu ispatlamaktadır. Çinliler de bu takvimi Türkler'den öğrenmişlerdir. O'na göre; seneleri bu şekilde hesap eden Türkler, milâdî tarihin başlangıcında bu sistemi Çin'e de öğretmişlerdir.²⁷²

E. Chavannes, on ikilik devrede bulunan "maymun"un Türkler'in yaşadığı sahalarda mevcut olmadığı konusuna da açıklık getirmektedir. Milâdî birinci asırda Türk hükümdarı olan Kanişka'nın Gandara ve Kışmir'de hüküm sürdüğünü, muhtemelen Hind-İskit prenslerinden önce diğer Türk hükümdarlarının buralara kadar nüfuzlarını yaydıklarını ve buralarda da

---

²⁷² Turan, a.g.e., s. 72.

“maymun”un bilindiğini belirtmektedir.²⁷³

On iki hayvanlı takvimi Türkler’in icad ettiğini savunan Chavannes’e göre, bu takvim sistemi Çin zihniyetine uygun değildir ve Çinliler tarafından iyi temsil edilememiştir. Halbuki Türkler’de bütün kronolojinin esasıdır ve Türk yaşayışına da uygundur.²⁷⁴

E. Chavannes, on ikili sistem ile Türkler’de çok eski devirlerden beri bilinen dört unsur (yer, ağaç, ateş, su) arasındaki ilişki üzerinde de durmaktadır. Şarkın ormanı, cenupun ateşi garbın rüzgârı, şimalin suyu gösterdiğini ve her unsura devreyi teşkil eden üç hayvanın denk geldiğini belirten Chavannes, bu unsurların Çin’de doğmadığının üzerinde durmaktadır. T’sin imparatorları, yukarı semâda dört imparator olduğunu kabul ederlerdi ve bunlara kurbanlar sunarlardı. T’sinler’in etnik bakımdan Türk olduklarından şüphe duymadığını belirten Chavannes, on iki hayvanlı takvimin bu dört unsurla ilişkisi üzerinde durarak devrenin gerçek mucidinin Türkler olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁵

B. Laufer’e Göre: On iki hayvan devresi Hind’de ve eski Budist metinlerinde tanınmamaktadır. Hindlilerce bilinmesi M.S 700-1000 arasındadır. Tibet kronolojisinin esasını Türk on iki hayvan devresi teşkil etmektedir ve Laufer’e göre bunun nedeni Çin ya da Hind tesiri değildir. Tibetliler bunu Türkler’den almışlardır. Tibetliler’in 1026’da başlayan “kalacakra” takvimi, altı senelik devre esasına dayanmaktadır. Laufer’e göre kalacakra takvim sistemi, Türkler’in on iki hayvan devresinden başka bir şey değildir. Bütün Tibet kronolojisine temel olan on iki hayvanlı takvim sistemi Tibetliler’den Hindliler’e geçmiştir ve bu sistemin mucidi de Türkler’dir.²⁷⁶

---

²⁷³ V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Ankara, Çağlar Yayınları, 2004, s. 31.

²⁷⁴ Turan, **a.g.e.**, s. 73.

²⁷⁵ Turan, **a.g.e.**, s. 73.

²⁷⁶ Turan, **a.g.e.**, s. 74.

W. Barthold'a Göre: On iki hayvanlı takvimin menşe'i Hindistan'dır.²⁷⁷ Ancak Barthold, doğrudan doğruya bu konuyla ilgili araştırma yapmamıştır.²⁷⁸

Abel Remusat'a Göre: On iki hayvanlı takvim, Türkler'in biricik icadıdır.²⁷⁹

L. De Saussur'a Göre: On iki hayvanlı takvim Çin gök tasvirinin neticesinde ortaya çıkmıştır. Saussur'a göre, bir Çin hayvan sembolizmi vardır. Bu hayvanlardan her biri, zaman ve mekân içerisindeki devrî hareketin bir safhasını oluşturur. 4, 6, 8 ve 12'li devreler bu hareketin taksimlerini gösterir. Dörtlü devre eski zamanı, altı ve sekizli devre Tcheou'lar devrini tarihler. On ikili hayvan devresi ise I. asırda görülür. Yani Saussur'a göre on iki hayvanlı takvimin ortaya çıkması, dörtlü, altılı ve sekizli devrelerin ortaya çıkmasıyla olmuştur ve mucidi Çinliler'dir.²⁸⁰

Samoiloviç'e Göre: On iki hayvanlı takvimin Türkler tarafından icad edilmediğini savunmaktadır. "Türk Halkları Arasında On İki Seneli Hayvan Devresi" adlı risalesinde, on ikili devrenin sekizinci asırdan itibaren Türk halkları arasında kullanılan isimlerini toplamış ve senelerin vasıfları üzerinde de durmuştur.²⁸¹

Samoiloviç'e göre bu takvim göçebe ve hayvan yetiştiren kavimlerde değil, yerleşik hayata geçmiş ve çiftçilikle uğraşan kavimlerde ortaya çıkmış olmalıdır.²⁸²

Ayrıca on iki hayvanlı takvim sisteminde "lağzın" (domuz) ın bulunması, Samoiloviç'e göre bu takvimin Türkler tarafından icad edilmediğini

---

²⁷⁷ Barthold, *a.g.e.*, s. 31.

²⁷⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 74.

²⁷⁹ Turan, *a.g.e.*, s. 74.

²⁸⁰ Turan, *a.g.e.*, s. 74-75.

²⁸¹ Turan, *a.g.e.*, s. 75.

²⁸² Turan, *a.g.e.*, s. 75.

göstermektedir. Çünkü Türkçe’de “l” harfi ile başlayan kelime yoktur.²⁸³

Lüders’e Göre: On iki hayvanlı takvim Çinliler tarafından icad edilmiş ve Soğdiyana yolu ile Türkler’e ve Hindistan’a geçmiştir.²⁸⁴

Lüders’in bu görüşünü dayandırdığı delillerden biri de Türkçe’de kelimelerin “l” harfi ile başlamamasıdır. “Lu” (ejder), Çince “Lung” den gelmiştir. O’na göre eğer Türkler bu takvimi icad etmiş olsalardı “lu” adını kullanmazlardı. Çünkü bu hayvan için Türkler’in kendi dillerinde hiçbir isim yoktur.²⁸⁵

Lüders’e göre bu takvimi Türkler’in icad etmediğini gösteren bir başka delil de devrede adı bulunan “maymun” un Türk memleketlerinde mevcut olmayışıdır. Lüders bu konuyla ilgili olarak Chavannes’in fikirlerine katılmamaktadır. Kanişka ve haleflerinin zaptettiği yerlerle bir Orta Asya kabilesinin teşkil edeceği bir listede maymunun bulunması arasında bir münasebet yoktur. Zira bu fetih I. asrın II. yarısına aittir. Halbuki Çinliler bunu I. asırdan beri biliyorlardı.²⁸⁶

S. Levi’ye Göre: Hindistan’da bulunan Mahasamnipata Sutra’da bulunan on iki hayvan devresi, Hind’in eski Budist metinlerinde mevcut değildir. Levi, bu sutranın işlendiği yerin Türkistan olduğunu belirterek bu Hind eserinde geçen on iki hayvan listesinin Hindistan’a değil, Orta Asya Budistlerine ait olduğunu ifade ederek bu takvimin mucidinin Türkler olduğunu savunmaktadır.²⁸⁷

M. Boll’a Göre: On iki hayvan Babil’in on iki yıldızının sembolüdür.

---

²⁸³ Turan, **a.g.e.**, s. 75.

²⁸⁴ Turan, **a.g.e.**, s. 75.

²⁸⁵ Turan, **a.g.e.**, s. 75.

²⁸⁶ Turan, **a.g.e.**, s. 76.

²⁸⁷ Turan, **a.g.e.**, s. 73.

Bunlar İstiva Hattı'nın on ikiye taksimini, yılları, ayları ve saatleri gösterir. Boll'a göre, bu takvim Doğu Asya'ya da Babil'den geçmiş olmalıdır.²⁸⁸

J. Halevy'e Göre: On iki hayvanlı takvim Mısır'da ortaya çıkmıştır. Hayvan adlarının çağlara tatbik edilmesinin sebebi ise bu hayvanların Mısır için manevi önemini halkın kalbine gömmek ve böylece onları dinlerine bağlamaktır.²⁸⁹

Halevy'e göre, bu takvim sistemi I. asırda Kıptî misyonerlerin Türkistan'a gitmeleri ile orada kullanılmış olmalıdır.²⁹⁰

Halevy ayrıca şu delilleri de ileri sürmektedir: "Tavşan", "maymun" ve "tavuk"un menşe'i garptır ve bu hayvan adlarının Türkçe'ye geçmesi de Süryanî veya Kıptî misyonerleri ile olmalıdır. "Takagu" veya "taguk", Arapça "degaga" yı hatırlatır. "Tapişkan" veya "tafşkan" kelimelerindeki "kan" eki atıldıktan sonra kalan "tafş" kökü, Ârâmice'de "tavşan" anlamına göre "tafza" kelimesidir. "biçin" veya "piçin" denilen maymuna ise Kıptî dilinde "pi-en" veya "pie-jen" denilmektedir.²⁹¹

2- Efsane ve Masallara Göre:

On iki hayvanlı takvimin ortaya çıkışı ve yılların sırasının oluşumuyla ilgili bazı masallar ve efsaneler vardır. Bu efsanelerden birini Kaşgarlı Mahmud, Divan-ü Lûgat-it Türk adlı eserinde anlatmaktadır. Burada anlatılan efsaneye göre; Türk hakanlarından birisi kendisinden birkaç yıl önce geçmiş olan bir savaşı öğrenmek istemiş. Ancak bu savaşın yapıldığı yılda herkes yanılmış. Bunun üzerine Hakan kavmiyle müşavere yapmış ve kurultayda

---

²⁸⁸ Turan, a.g.e., s. 72.

²⁸⁹ Turan, a.g.e., s. 71.

²⁹⁰ Turan, a.g.e., s. 71.

²⁹¹ Turan, a.g.e., s. 72.

şunları söylemiştir:

“Biz bu tarihte nasıl yanıldıkça, bizden sonra gelecek olanlar da öyle yanılacaklardır. Öyle ise biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısınca her yıla birer ad koyalım, sağışlarımızı bu yılların geçmesiyle anlayalım. Bu, aramızda unutulmaz bir andaç olarak kalsın.”²⁹²

Bunun üzerine Hakan ava çıkar. Yaban hayvanlarını İlisu’ya doğru sürsünler diye emreder. İlisu, büyük bir ırmaktır. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan bazıları avlanırlar, bazı hayvanlar ise suya atılırlar. On iki hayvan suyu geçer. Her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak takılır. Bu hayvanlardan birincisi “sıçgan” yani sıçan imiş. İlk önce geçen bu hayvan olduğu için senenin başı bu adla anılmış ve “sıçgan yılı” denilmiştir. Daha sonra sırasıyla öküz, pars, tavşan, timsah, yılan, at, koyun, maymun, tavuk ve köpek suyu geçmiştir.²⁹³ Böylece suyu geçen hayvanların sırasına göre yıllar şöyle oluşmuştur:

Birinci Yıl: Sıçgan (sıçan) Yılı

İkinci Yıl: Ud (öküz) Yılı

Üçüncü Yıl: Pars Yılı

Dördüncü Yıl: Tawışgan (tavşan) Yılı

Beşinci Yıl: Nek (timsah) Yılı

Altıncı Yıl: Yılan Yılı

---

²⁹² Mahmud El Kâşgarî, **Divanü Lûgat-it-Türk I**, çev. Besim Atalay, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985-86, s. 345.

²⁹³ Mahmud El Kâşgarî, **a.g.e.**, s. 345.

Yedinci Yıl: Yund (at) Yılı

Sekizinci Yıl: Koy (koyun) Yılı

Dokuzuncu Yıl: Biçin (maymun) Yılı

Onuncu Yıl: Takagu (tavuk) Yılı

On Birinci Yıl: It (köpek) Yılı

On İkinci Yıl: Tonğuz (domuz) Yılı ²⁹⁴

Sayı tonğuz yılına varınca dönülerek yine sıçgan yılından başlar. Böylece on iki hayvanlı takvim ortaya çıkmıştır.

Bu efsaneye göre on iki hayvanlı takvimin ortaya çıkmasında önemli bir husus vardır. Bu husus, eski bir zamanda Türk kültür çevresinde şartların zorlamasının bir sonucu olarak takvimin ortaya çıkmasıdır.²⁹⁵ Bir savaşın tarihini belirlemek ve daha sonraki insanların da bu zorluğu yaşamaması için takvim icat edilmiştir.

Kaşgarlı Mahmud, bu efsanede İli Vadisi'ndeki bir Türk hakanından bahsetmektedir. On ikili devrenin menşesinin gösterildiği bu Türk hakanının ikamet ettiği yerle Türklerin atalarının ve birçok milli efsanelerinin vatani olan yerin aynı bölgeyi işaret etmesi bu takvimin Türkler tarafından ortaya çıkarıldığını da göstermektedir.²⁹⁶

On iki hayvanlı takvimin ortaya çıkışıyla ilgili olarak Kırgızlar arasında

---

²⁹⁴ Mahmud El Kâşgarî, **a.g.e.**, s. 346.

²⁹⁵ Durmuş, **a.g.m.**, s. 4.

²⁹⁶ Turan, **a.g.e.**, s. 76-77.

yaşayan bir masal vardır. Bu masal da hayvanlarla ilgilidir. Masala göre on iki hayvanlı takvim şöyle ortaya çıkmıştır:

Seneyi (yazı-günü) görmek üzere birçok hayvan toplanır ve beklerler. Deve, boyunun yüksekliğine güvenerek hepsinden önce göreceğini söyler ve gaflete dalar, otlamağa koyulur. Bunu duyan sıçan, devenin tepesine çıkmış ve devenin tepesinde olduğu için seneyi (yazı) hepsinden önce görmüş ve bütün arkadaşlarına haber vermiş. Sıçandan sonra sırasıyla öküz, pars, tavşan, timsah, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek ve domuz günü görmüştür. Böylece bu sıraya göre on ikilik devre oluşmuştur. Deve ise boyuna güvendiği için ihmal etmiş ve sonuçta seneyi görememiştir. Bu yüzden de deve, on ikili yıl sırasına girememiştir. Sıçan, seneyi ilk gördüğü için devrenin birinci hayvanı olmuştur.²⁹⁷

Devenin on ikili devreye girememesi ile ilgili olarak bir rivayet de Buryatlar arasında yaşamaktadır. Bu rivayete göre, deve ile sıçan arasında ilk yılı kimin temsil edeceği hususunda anlaşmazlık çıkmıştır. Sonunda doğacak güneşin ışığını ilk önce görenin adı ile yılın adlandırılacağı üzerinde anlaşmışlardır. Deve şarka döner. Fakat kurnaz sıçan devenin tepesine tırmanır ve oradan garba bakar. Şafak sökerken devenin gözü hiçbir ışık emaresi göremez. Halbuki sıçan garp tarafında tepeler üzerinde güneşin ışıklarını sezer. Bundan dolayı sıçan devrenin ilk adını alır. Bu rivayet Buryatlar'daki şu atasözünü de doğurmuştur:

“Deve kendini büyük saydığı için yılı gaip etti.”²⁹⁸

Bir başka rivayete göre ise bu olay şöyle devam etmiştir: Senenin kimin adıyla başlayacağı hususunda deve ile sıçan münakaşa etmişler. Sıçan

---

²⁹⁷ Turan, a.g.e., s. 77.

²⁹⁸ Turan, a.g.e., s. 77.

seneyi görmüş ve gördüm diye bağırmiş. Sonra da yaptığı hileyi deveye anlatmış. Deve, hiddetinden sıçana saldırmış ve sıçan da kül içine gömülmüş. Onun için deve, daima kül olan yeri eşermiş.²⁹⁹

Bu rivayetlerden başka on iki yıl hayvanları hakkında bazı masal tekerlemeleri de vardır. Bunlar :

“Dağda (kayada) oturduğunda siyah alaca Lutu iken, dağdan indikte sarı alaca Lutu olan, on iki yıla giren bars; bu her halde Mançu Mergen’in mücevheridir.”³⁰⁰

“Butu (bir nebat) üzerinde büzülüp oturan, Butu’dan indikten sonra sarkık kulaklı boz Yude olan, on ikili yıla dahil tulah (tavşan) o her halde Mançu Mergen’in mücevheridir.”³⁰¹

“Kumlu memlekette sallanan, derisun ile yetmiş memlekette başını sallayan, kendisinde on iki yılı ihtiva eden teme (?) (deve); bu her halde Mançu Mergen’in mücevheridir.”³⁰²

B – TAKVİMİN UNSURLARI

12 yılın bir devreyi oluşturduğu bu takvimde on iki tane yıl adı vardır. Bunlar sırasıyla şöyledir:

---

²⁹⁹ Turan, **a.g.e.**, s. 77.

³⁰⁰ Turan, **a.g.e.**, s. 77-78.

³⁰¹ Turan, **a.g.e.**, s. 78.

³⁰² Turan, **a.g.e.**, s. 78.

- I. Sıçgan
- II. Ud
- III. Bars
- IV. Tavışgan
- V. Lu
- VI. Yılan
- VII. Yond
- VIII. Koy
- IX. Biçin
- X. Taguk
- XI. İt
- XII. Tonguz³⁰³

Bu adlar, takvim devresinde en çok kullanılan adlardır. Bunlar çeşitli Türk kavimlerinde farklı şekiller almışlardır. Anadolu lehçesindeki bugünkü karşılıkları şöyledir:

- I. Sıçan
- II. Sığır
- III. Bars
- IV. Tavşan
- V. Ejder
- VI. Yılan
- VII. At
- VIII. Koyun
- IX. Maymun
- X. Tavuk
- XI. İt
- XII. Domuz

---

³⁰³ Nazmi Özçelik, **İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı**, Ankara, Nobel Yayınları, 2002, s. 21.

Bu her yılın kendine özgü vasıfları vardır. Bu vasıflarla ilgili olarak değişik kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynaklardan en eski olanı Kaşgarlı Mahmud'un "Dîvân-ü Lûgat it Türk" adlı eseridir. Buradaki bilgiler Kaşgarlı Mahmud'un yaşayan an'anelerden topladığı bilgilerdir. Bu konudaki diğer önemli kaynaklar ise Celâlüddîn Mehmed Abdullah Yezdî'nin "Tuhfet ül Müneccimîn", İbrahim Hakk'nın "Ma'rifetnâme" ve Abdül Gaffar'ın "Umdet üt Tevarih" adlı eserleridir.³⁰⁴ Bu eserlerde yılların vasıfları şöyle açıklanmaktadır.

1 - SIÇAN YILI:

Tuhfet ül Müneccimîn'e Göre: Bu yılda karışıklık, kargaşalık ve kan dökme çok olur; uğrılar (hırsızlar), yol kesiciler çoğalır, halk yerdeki böceklerden zarar görür; bazı yerlerde rahatlık ve huzur olur; valilere ve divan ehline noksanlık ve ziyan yüz gösterir. Bu yılda yağmur orta halli olur. Bu yılın üçte biri ilkinde doğan çocuk eziyet verici tabiatta olur; ikinci üçte birinde doğan çocuk bilgin, vekarlı ve temkinli ve edebli olur; son üçte birinde doğan çocuk yalancı, beyhude söyleyen ve bilgisiz olur.³⁰⁵

Ma'rifetnâme'ye Göre: Bu yıl hoşluk olur, yılın ortası çok yağışlı olur, sonunda kargaşalıklar çoğalır, savaş olur ve birçokları kana boyanır. Kış uzun ve soğuk olur. Sıçanlar hububatı yağma eder. Yılın ilkinde doğan çocuk, akıllı ve iyi hilkatli olur; ortasında doğan yalancı ve kötü huylu olur; sonunda doğan ise kötülük işleyici olur.³⁰⁶

Umdet üt Tevarih'e Göre: Bu yılda daima sıcaklık ve kuraklık olur.³⁰⁷

---

³⁰⁴ Turan, a.g.e., s. 99-100.

³⁰⁵ Turan, a.g.e., s. 101.

³⁰⁶ Turan, a.g.e., s. 101.

³⁰⁷ Turan, a.g.e., s. 101.

Yazarları ve tarihleri kayıtsız olan diğer kaynaklara göre ise; Bu yıl emniyet ve hoşlukla geçer. Yılın ortasında biraz yağmur ve rahatlık olur. Meyve çok olur. Havalar soğuktur. Karışıklık ve kan dökücülük olur. Hükümdarlar ve sultanlar gamlı olurlar. Kış uzun sürer. Bu yıl doğan çocuk çok akıllı olur.³⁰⁸

2 - SIĞIR YILI:

Dîvân-ü Lûgat it Türk'e Göre: Sığırlar dögüşgen olmasından dolayı bu yıl savaşlar çoğalır.³⁰⁹

Tuhfet ül Müneccimîn'e Göre: Dert ve baş ağrıları çoğalır, kış soğuk geçer, mevsim kendi tabiatına az uyar, havalar değişik olur, soğuktan meyvelere afet gelir. Bu yılda fitne ve karışıklık çok olur. İnsanlarda, bey ve sultanlarda keder çoğalır. Yılın ilk üçte birinde doğan çocuk bilgin, uzağı görür ve anlayışlı olur. İkinci üçte birinde doğan çocuk daima gamlı ve kederli olur. Son üçte birinde doğan çocuk ise az akıllı ve cahil olur, beyhude söyler.³¹⁰

Ma'rifetnâme'ye Göre: Hastalık çok olur, hükümdarlar fitneden gamlı olur. Dört ayaklı hayvanlar helak olur. Kış şiddetli ve kısa olur. Meyveler soğuktan mahvolur. Yılın ilkinde doğan erkek veya kız çocuklar başkalarının işiyle meşgul olurlar. Ortasında doğan çocuklar güzel yüzlü, akıllı ve sevinçli olurlar. Yılın sonunda doğan çocuklar ise gönlü gamlı ve teni hasta olur.³¹¹

Umdet üt Tevarih'e Göre: Bu yılda kış soğuk ve kuru olur.³¹²

³⁰⁸ Turan, a.g.e., s. 101.

³⁰⁹ Mahmud El Kâşgarî, a.g.e., s. 347.

³¹⁰ Turan, a.g.e., s. 101.

³¹¹ Turan, a.g.e., s. 101.

³¹² Turan, a.g.e., s. 102.

Yazarları ve tarihleri kayıtsız olan diğer kaynaklara göre ise; Bu yılda kudret sahibi kimseler birbirine muhalefet ederler. Harp ve isyanlar olur. İnsanlarda baş ağrıları çok olur. Dört ayaklılara afet gelir. Yağmur çok olur. Nehirler taşar. Kışın şiddetinden ağaçlar zarar görür. Yılın ilkinde doğan çocuklar akıllı olurlar. Ama başkalarının işiyle meşgul olup kendi işleriyle uğraşmazlar. Yılın ortasında doğan çocuklar güzel yüzlü ve gamlı olurlar.

3 - KAPLAN YILI:

Dîvân-ü Lûgat it Türk'e Göre: Bu yılda yağmur çok yağar.³¹³

Tuhfet ül Müneccimîn 'e Göre: Hükümdarlar birbirine şüpheli nazarla bakarlar ve makam kavgasına girişirler, ahid bozuculuk ederler. Bu nedenle muhalefet çoktur. Özellikle şark ve garp taraflarında muhalefet artar. Bu yılda yemiş az olur. Hayvanlara afet az gelir. Denizciler gemilerin batmasından zahmet çekerler ve bu yılda acayip haller zuhur eder. Yılın ilk üçte birinde doğan çocuklar yiğit, erkek ve güzel çehreli olurlar. Yılın ikinci üçte birinde doğan çocuklar zengin ve haris olurlar. Üçüncü üçte birinde doğan çocuklar ise akılsız olur.³¹⁴

Ma'rifetnâme'ye Göre: Halk arasında düşmanlık, ahd bozuculuk, korku ve yer sarsıntısı olur. Denizde gemilere afet erişir. Kış kısa ve soğuk olur. Göze ve ırmakların suyu çok olur. Yılın ilkinde doğanlar ali himmetli, yüzü yumuşak olur. Yılın ortasında doğanlar kamil olur. Yılın sonunda doğanlar ise kahil olur.³¹⁵

Yazarları ve tarihleri kayıtsız olan diğer kaynaklara göre ise; hükümdarlar arasında yağılık olur, barış ve anlaşmalara aykırı gidilir. Bazı

³¹³ Lâle Müldür, **Dîvanü Lûgat-it-Türk**, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 28.

³¹⁴ Turan, **a.g.e.**, s. 102.

³¹⁵ Turan, **a.g.e.**, s. 102.

ülkelerde savaş, yağma ve etrafta karışıklıklar olur. Ticaret erbabı ve yol üzerindeki binalar zarar görür. Yerdeki böcekler çoğalır, ekin ve yiyecek nesnelere afet erer. Dört ayaklılara ölüm gelir, bazı yerler yer sarsıntısıyla yıkılır. Yazın uzun sıcaklar, güzün ve kışın uzun soğuklar olur. Yılın ilkinde doğanlar güçlü, şiddetli ve her işi bilici olur. Devlet işlerinde yüksek ve hamiyetli olur. Yılın ortasında doğanlar tatlı sözlü, hayvanlardan menfaat görücü ve deniz seferinde zarara tutulucu olur. Yılın sonunda doğanlar tembel ve zihinleri karışık, kendi işlerini ihmal edici olur.³¹⁶

4 - TAVŞAN YILI:

Tuhfet ül Münecimîn 'e Göre: Nimet ve feragat çok olur. Bazı yerlerde hastalık, ölüm bilhassa kadın ve çocuklarda çok olur. Hükümdarlar, adalet ve insafa meylederler. Eğer zulüm vaki olursa adalet sebebi ile olur. Yağmur, çeşme ve ırmak suları bol olur. Halk arasında mekr ve hile çoğalırsa da bilahare kendi iş ve sözlerinden pişman olurlar. Halkın ihtiyarı haricinde seferler olur. Bu yılın ilk üçte birinde doğan çocuk talihli, yiğit ve çalışkan olur. Fakat sözüne itimad edilmez. Yılın ikinci üçte birinde doğanlar uzak düşünceli, kısa görüşlü, az himmetli olur. Yılın üçüncü üçte birinde doğanlar geveze, menfaatsiz ve insanlardan müteneffir olur.³¹⁷

Ma'rifetnâme'ye Göre: Meyve ve her nimet çok olur. Sulh uzun zaman devam eder. Kışı mutedil, baharı bahar, yazı yaz olur. Yılın evvelinde doğanlar mali ve kötü huylu, lakin kali olur. Yılın ortasında doğanlar güzel, sonunda doğanlar müksir ve vahşi olur.³¹⁸

5 - EJDER YILI:

---

³¹⁶ Turan, **a.g.e.**, s. 102.

³¹⁷ Turan, **a.g.e.**, s. 102-103.

³¹⁸ Turan, **a.g.e.**, s. 103.

Dîvân-ü Lûgat it Türk'e Göre: Timsahın suda yaşaması dolayısıyla bu yıl çok yağmur yağar ve bolluk olur.³¹⁹

Tuhfet ül Münecimîn'e Göre: Savaş ve kan dökücülük çok olur. Ağaçlara afet erişir. Arpa ve buğday iyi mahsul verir. Bazı mahsullere aft erişir. Yılın ilk üçte birinde doğanlar kötü huylu ve müteneffir tabiatlı olur ve halka az karışır. Yılın ikinci üçte birinde doğanlar temiz söyleyen, iyi işleyen ve siyretli olur. Yılın sonunda doğanlar şerir ve hayasız olur.³²⁰

Ma'rifetnâme'ye Göre: Harp ve fitne çoğalır. Arpa ve buğday mahsulü bol olur. Kar ve yağmur çok yağar. Yılın evvelinde doğanlar ahmak, cevhersiz olur. Yılın ortasında doğanlar halim ve yumuşak olur. Yılın sonunda doğanlar ise kötü huylu ve utanmaz olur.³²¹

6 - YILAN YILI:

Tuhfet ül Münecimîn 'e Göre: Bu yıl meyve çok az olur. Yıl kurak, kış soğuk ve uzun olur. Yerdeki böcekler müezzi olur. Yılan, sıçan ve karınca bazı yerlerde çoğalır. Hükümdarlar, beyler arasında husumet ve cidal zuhur eder. Halk arasında hile, hased artar. Türlü hastalıklar meydana çıkar. Bazı yerlerde veba olur. Yılın evvelinde doğanlar mülayim, durendiş, sakin ve vakarlı ve uzun ömürlü olur. Yılın ortasında doğanlar hasud, kinci, kötülük işleyici olur. Yılın sonunda doğanlar ise sert, kötü huylu, hilekar ve ihmalkar olur.³²²

Ma'rifetnâme'ye Göre: Yiyecekler pahalı, kış yumuşak ve kısa olur.

---

³¹⁹ Müldür, **a.g.e.**, s. 43.

³²⁰ Turan, **a.g.e.**, s. 103.

³²¹ Turan, **a.g.e.**, s. 103.

³²² Turan, **a.g.e.**, s. 103.

Kıtlık yaşanır. Gönülleri gusseler sarar. Yılın başında doğanlar sakin, bilgili, işleri hoş olur. Yılın ortasında doğanlar kötü tavırlı, yılın sonunda doğanlar ise kötü biçimli ve kötü işli olur.³²³

Yazarları ve tarihleri kayıtsız olan diğer kaynaklara göre ise; Havada kuraklı, yağmur az, meyveler ve yiyecekler kıt olur. Halk arasında muhtelif illetler, veba, taun, ölüm olur. Yılan, çıyan, böcek müezzi hayvanlarda kesret ve bazı ülkelerde fitne fesad ve kıtal ve yağma, halk arasında fenalık, tezvirlük olur. Kış şiddetli geçer. Bu yılın evvelinde doğan çocukların sözü işine uymayıp iftiracı, durendiş olur. Yılın ortasında doğanlar tamahkar, kötücil, kincil ve ziyancil olur. Yılın sonunda doğanlar ise ekşi yüzlü, sert sözlü ve katil olur.³²⁴

7 - AT YILI:

Tuhfet ül Münecimîn 'e Göre: Türkistan Rum ve Frenk taraflarında halk arasında fitne karışıklık çıkar. Bazı yerlerde ekinler iyi ve meyvelerde afet olur. Kışın şiddetli soğuk ve yağış olur. Yılın evvelinde doğanlar bilgili, akıllı, yüksek himmetli olur. Yılın ortasında doğanlar doğru sözlü, doğru işli, civanmerd ve sahib-i ilm ü hilm olur. Yılın sonunda doğanlar kötü huylu, kötü düşünceli, kin tutucu ve kin arar olur.³²⁵

Ma'rifetnâme'ye Göre: Bu yıl karışıklık ve fitne ile gelir. Cenk ve savaş zuhur eder. Yazı hoş, hububat çok olur. Dört ayaklılara hastalık ve helak erişir. Kış gayet yumuşak ve uzun olur. Meyvelere afet erişir. Bu yılın başında doğan çocuklar zahmet çeker, muhabbetli ve hikmetli olur. Yılın ortasında doğanlar iyi işli hoş huylu olur. Yılın sonunda doğanlar ise gamlı,

---

³²³ Turan, **a.g.e.**, s. 103.

³²⁴ Turan, **a.g.e.**, s. 103.

³²⁵ Turan, **a.g.e.**, s. 104.

kötü sözlü ve kötü huylu olur.³²⁶

8 - KOYUN YILI:

Tuhfet ül Müneccimîn 'e Göre: Bu yılda nimetler bollaşır. İnsanlar iyilik ve hayra mütemayil olurlar. Yağmur çok yağar. Fitne ve karışıklık çıkar. Ancak çabukça sükun bulur ve asayiş yerine gelir. Bu yılın başında doğan çocuklar güzel yüzlü, rızkı bol ve yüce himmetli olur. Yılın ortasında doğanlar vefasız, düşman-engiz ve az çocuklu olur. Yılın sonunda doğanlar ise ebleh ve kısa ömürlü olur.³²⁷

Ma'rifetnâme'ye Göre: Gamlı bir yıl olarak gelir. Gemiler denizde helak olur. Harp olursa da süratle sulh yapılır. Hayır ve ihsan sahipleri çok olur. Kışı yumuşak ve uzun olur. Bu yılın ilkinde doğanlar nafi, ortasında doğanlar asude, sonunda doğanlar ise murdar ve fersude olur.³²⁸

9 - MAYMUN YILI:

Tuhfet ül Müneccimîn 'e Göre: Çok muharebe ve mücadele, zulüm ve terreddi olur. Reaya ve göçebelerin malı çok olur. Büyükler ve eşraf birbirleri ile mevki kavgasına düşerler. Hırsızlar ve fitneciler galebe ederler ve halka mazarrat yaparlar. Bu yılda meyvelere ve bilhassa üzüme afet erişir. At ve deve gibi büyük hayvanlarda çok telef olur. Yılın ilkinde doğanlar kötü işli ve kötü düşünceli olur. Yılın ortasında doğanlar hasud ve mekkar ve bedbaht olur. Sonunda doğanlar ise ebleh, mütekid olur.³²⁹

---

³²⁶ Turan, a.g.e., s. 104.

³²⁷ Turan, a.g.e., s. 104.

³²⁸ Turan, a.g.e., s. 104.

³²⁹ Turan, a.g.e., s. 104.

Ma'rifetnâme'ye Göre: Bu yıl hayırsızdır. Yankesici ve hırsız çok olur. Halka çok sitemler olur. Deve ve at cinsine hastalık erişir. Kış gayet kısa ve soğuk olur. Üzüm az, dişleyiciler çok olur. Yılın başında doğanlar bed-ruy, handan, şad ve iyi huylu olur. Ortasında doğanlar hasud, sonunda doğanlar ise faydasız olur.³³⁰

Yazarları ve tarihleri kayıtsız olan diğer kaynaklara göre ise; Meyve çok olur. Hububatta hastalık, halk arasında uğrılık, mekhar ve hile çok olur. Etraf-ı alemde asker hareket edip bazı yerlerde harp, kıtal ve yağmalar olur. Kafir beylerine, bilhassa deniz yüzünde, ulu sular kenarında ve dağ eteklerinde nikbet ve zillet erişir. Yağmurlar, seller, kaba yeller esmeğe ve ihtimal şark taraflarında bir harici çıkmağa ve nasda ittifak çok olmağa delalet eder. Yılın başında doğanlar zeki, çabuk anlar ve tabiatlı olur. Ortasında doğanlar yalancı, hasud, hodbin olur. Sonunda doğanlar ise fena tabiatlı ve vefasız olur.³³¹

10 - TAVUK YILI:

Dîvân-ü Lûgat it Türk'e Göre: Yiyecek çok olur, fakat bu hayvanın yerken yiyeceğini karıştırdığından karışıklık çıkar.³³²

Tuhfet ül Münecimîn'e Göre: Hastalık çok olur. Bazı yerlerde zelzele tahribat yapar. Alış veriş kesilir. Eşya pahaladır. Bazı yerlerde büyük harpler olur. Halk hakikatsiz, mürüvetsiz ve vefasız olur. Hububat az olur. Hayvanlar çoğalır. Kadın hastalıkları ve çocuk düşürme vaki olur. Yılın başında doğan çocuklar iyi suratlı, metin ve akıllı olur. Ortasında doğanlar müfsid ve şerir olur. Sonunda doğanlar ise iyi sözlü, rey ve tedbir sahibi olur.³³³

³³⁰ Turan, a.g.e., s. 104.

³³¹ Turan, a.g.e., s. 104-105.

³³² Mahmud El Kâşgarî, a.g.e., s. 347.

³³³ Turan, a.g.e., s. 105.

Ma'rifetnâme'ye Göre: Hububat ve meyve çok olur. Kış yumuşak ve uzundur. Hamile kadınlara afet erişir. Yılın başında doğanlar güzel ve kıymeti az olur. Yılın ortasında doğanlar müezzi olduğundan halk onlara düşman olur. Sonunda doğanlar ise cömert ve misafirperver olur.³³⁴

Yazarları ve tarihleri kayıtsız olan diğer kaynaklara göre ise; Bu yılda hastalık ani olur. Kış uzun sürer. Hamile kadınlara afet erer. Yılın başında doğanlar güzel yüzlü, az rızıklı, az hayırlı olur ve kazandığını kaybeder. Ortasında doğanlar müfsid olur ve düşmanları çoktur. Yılın sonunda doğanlar ise dostların müttehim ve gayur olur.³³⁵

11 - İT YILI:

Tuhfet ül Müneccimîn 'e Göre: Fitne, karışıklık ve kan dökücülük, at ve katır ölümü olur. Hayvanların kıymeti artar. Hırsızlar ve yol kesiciler çoğalır. Kış gayet soğuk geçer. Hastalık çok olur. Veba ve ölüm korkusu artar. Düşman, halk arasına muhalefet sokar. Musadere ve mutalebe çoğalır. Katil, zulüm ve sitem olur. Yılın başında doğanlar fena tabiatlı ve köpek sıfatlı ve münasebetsiz, cenkçi ve doğru söyleyici olur. Yılın ortasında doğanlar akıllı, bilgili fakat itibarsız olur. Sonunda doğanlar ise kahraman, yiğit vekarlı ve vefalı ve yüksek sesli olur.³³⁶

Ma'rifetnâme'ye Göre: Hububat ve ekmek az ve pahalı olur. Ölüm ve kıtal çok olur. Kış hafif geçer. Meyveler ucuz olur. Yılın başında doğan kız ve erkek kötü söyleyici, haris ve obur olur. Ortasında doğanlar kavgacı, sonunda doğanlar ise kanaatkar ve vefalı olur.³³⁷

---

³³⁴ Turan, a.g.e., s. 105.

³³⁵ Turan, a.g.e., s. 105.

³³⁶ Turan, a.g.e., s. 105.

³³⁷ Turan, a.g.e., s. 105.

12 - DOMUZ YILI:

Dîvân-ü Lûgat it Türk'e Göre: Kar ve soğuk çok olur. Kargaşalıklar çıkar.³³⁸

Tuhfet ül Münecimîn 'e Göre: Hükümdarlar arasında muhalefet olur. Reaya üzerine emir ve nehiyleri geçer. Tehlikeli hastalıklar çoğalır. Hırsız ve yol kesiciler artar. Dört ayaklılarda ölüm çok olur. Meyveler bollaşır. Yılın başında doğanlar güzel, ahlaklı ve akıllı olur. Sonunda doğanlar ise kahraman, cenkçi, kan dökücü ve ünlü olur.³³⁹

Ma'rifetnâme'ye Göre: Şehirlerin emir ve ayanı hastalığa tutulur. Padişahlar arasında ihtilaf ve cenk olur. Buğday çok, arpa az olur. Halk yerden yere konar ve göçer. Reaya müşevveş olup kaçar. Hırsızlar çok olur. Kış yumuşak ve uzun olur. Yılın başında doğanlar çabuk söyler ve hoşpesend olur. Ortasında doğanlar yalancı, sonunda doğanlar ise halim ve ragıp olur.³⁴⁰

Yazarları ve tarihleri kayıtsız olan diğer kaynaklara göre ise; Bu yılda düşmanlık ve yol kesicilikten halka ziyan gelir. Baharda yemişlere afet erer. Elbise, metah ve ipek pahalı olur. Kul ve cariyelere rağbet artar. Kış sert ve soğuk olur. Ekinlere afet erer. Yılın başında doğanlar ahlaklı ve reyinde musir olur. Ortasında doğanlar doğru zihinli ve marifet sahibi olur. Sonunda doğanlar ise cahil, sefere mübtela, kahraman ve fena tabiatlı olur.³⁴¹

Yazarları ve tarihleri kayıtsız olan başka kaynaklara göre ise; Bu yılda ulema ve büyüklerde hastalık ziyade olur. Bazı memleketlerde yağmacılık

³³⁸ Mahmud El Kâşgarî, a.g.e., s. 347.

³³⁹ Turan, a.g.e., s. 105.

³⁴⁰ Turan, a.g.e., s. 105-106.

³⁴¹ Turan, a.g.e., s. 106.

zuhur eder. Koyuna afet erişir. Yiyecek pahalı olup tüccarlara afet erişir ve beyinlerinde muhalefet olur. Halk içinde nakl-i mekan ve göçme çok olur. Ekinler afetten salim olur. Nimetler çok, fakat reayanın ahvali müşkül olur. Yılın başında doğanlar kötü ahlaklı, cahil ve hodbin olur. Ortasında doğanlar durenmiş ve müdir olur. Yılın sonunda doğanlar ise şeci ve haramdan sakınıcı olur.³⁴²

C – TAKVİMİN ÖZELLİKLERİ

Türk kavimlerinin en eski zamanlardan beri, en çok kullandıkları takvim sistemi, on iki hayvanlı takvim sistemidir. İslam-Türk alimleri bu on ikili sisteme “Tarih-i Türki”, “Tarih-i Türkistan”, “Tarih-i Khita” ve “Uygur” veya “Sal-i Türkan” yani “Türk Yılı”³⁴³ demektedirler. Güneş yılı esas alınarak oluşturulan bu takvimde Dünya’nın ömrü 3.600.000 yıldır. Bu süre 360 vendir. 1 ven, 10.000 yıldır. 12 yıl ise bir devirdir. Bir yıl, 365 gün, 5 küsur saattir. 1 yıl, 12 aydır. 1 ay, 4 hafta ve 30 gündür. Günün başlangıcı, gece yarısıdır. Haftanın yedi gününün adı yoktur.³⁴⁴ Yıl başı, kışın gündüzün uzamaya başladığı ilk gün yani 22 Aralık’tır.³⁴⁵ Aslında Ay yılına dayandığı söylenen bu takvim Göktürkler zamanında Güneş yılına çevrilmiştir.³⁴⁶ Bu on ikili sistemde her hayvan, bir yıla adını vermektedir. Devre tamamlandıktan sonra, yeniden on ikili devre başlamaktadır. On ikilik devreyi oluşturan yılların adları sırasıyla şöyledir:

1- sıçan

³⁴² Turan, **a.g.e.**, s. 106.

³⁴³ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 343.

³⁴⁴ Müldür, **a.g.e.**, s. 29.

³⁴⁵ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 343.

³⁴⁶ Özçelik, **a.g.e.**, s. 21.

2. sığır
3. pars (kaplan)
4. tavşan
5. ejder
6. yılan
7. at
8. koyun
9. maymun
10. tavuk
11. it (köpek)
12. domuz.³⁴⁷

Bir halk şiirinde bu adlar şu beyitte toplanmıştır:

“Yıl başı sıçkan, sığır, bars-u tavişkan, lu, yılan
Yılkı, koy, biçin, tavuk it-u tonguz boldu tamam.”³⁴⁸

Bu takvime göre bir yılda on iki ay vardır. Aylar sırasına göre adlandırılır. Bunlar şöyledir:

- I. Aram Ay (birinci ay)
- II. İkinci Ay (ikinci ay)
- III. Üçüncü Ay (üçüncü ay)
- IV. Dörtüncü Ay (dördüncü ay)
- V. Beşinç Ay (beşinci ay)
- VI. Altınç Ay (altıncı ay)
- VII. Yitiniç Ay (yedinci ay)
- VIII. Sekiziniç Ay (sekizinci ay)
- IX. Tokusiniç Ay (dokuzuncu ay)

---

³⁴⁷ Yavuz Unat, “İslâm’da ve Türklerde Zaman ve Takvim”, **Türk Dünyası, Nevruz Ansiklopedisi**, Ed. Öcal Oğuz, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004, s. 3.

³⁴⁸ Turan, **a.g.e.**, s. 33.

- X. Onınç Ay (onuncu ay)
- XI. Bir Yiğirminç Ay (on birinci ay)
- XII. Çakşaput Ay (on ikinci ay)³⁴⁹

On iki hayvanlı takvimde bir ay 30 gündür. Günler de tıpkı ay isimlerinde olduğu gibi sırasına göre adlandırılır. Yani birinci gün, on yedinci gün, yirmi ikinci gün, yirmi dokuzuncu gün ....gibi.

Ayrıca bu takvime göre bir gün de 12 kısma ayrılır ve her bir kısma “çağ” adı verilir.³⁵⁰ 1 çağ 2 saattir. Her bir çağ, aynı yıl adlarında olduğu gibi sırasıyla aynı hayvanın adını taşır. Yani on ikilik devreyi oluşturan hayvanların adları aynı zamanda on iki kısma ayrılan gün içindeki çağların da adını oluşturur. Bunlar sırasıyla şöyledir:

- I. Sıçan çağı
- II. Sığır çağı
- III. Pars çağı
- IV. Tavşan çağı
- V. Ejder çağı
- VI. Yılan çağı
- VII. At çağı
- VIII. Koyun çağı
- IX. Maymun çağı
- X. Tavuk çağı
- XI. Köpek çağı
- XII. Domuz çağı

Her bir çağ, yukarıda gösterilen sıra ile hayvanların adını alır. Bununla bir çağın iki saate denk geldiği anlaşılmaktadır. Bir çağ sekiz Keh itibar edilir;

³⁴⁹ Turan, a.g.e., s. 40.

³⁵⁰ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 343.

o halde bir saat dört keh' dir. Günün başlangıcı, bir takım takvimlerde olduğu gibi zeval veya gün batışı zamanları olmayıp gece yarısı kabul edilir. Bu zaman, Türk takvimine göre, bütün devri hareketlerin başlangıcı olan sıçan çağının ortası, yani beşinci geh'inin başıdır. Bundan başka günü 10.000 kısma ayırıp her bir kısmına "Feng" veya "Fen" denilen diğer bir taksim daha vardır. Bu hesaplara, bir çağ, 8333/10 feng eder. Bugünkü hesaplara bir feng 8,64 saniyeye tekabül eder.³⁵¹

On iki hayvanlı takvime göre bir yılın oluşabilmesi için dünyanın güneş etrafındaki hareketi sırasında belirli bir noktadan ikinci defa geçebilmesi için gereken zamanın tamamlanması gerekiyordu. Nasir üd Dîn Tûsî ve Uluğ Bey, bunu güneşin on iki burcu devrederken muayyen bir noktadan iki kere geçişi olarak kabul ederler ve miktarını 365 gün 2436 feng verirler, ki tam 365 gün, 5 saat, 50 dakika, 47 saniye eder.³⁵² Böylece bu on iki burç da takvimin unsurları arasına girmektedir. Bu on iki burcun adları sırasıyla şunlardır:

- I. Delv (kova)
- II. Hut (balık)
- III. Hamel(kuzu)
- IV. Sevr (öküz)
- V. Cevza (koz)
- VI. Seretan (yengeç)
- VII. Esed (arслан)
- VIII. Sünbüle (başak)
- IX. Mizân (terazi)
- X. Akrep (çıyan)
- XI. Kavs (yay)
- XII. Cedi (oğlak)³⁵³

³⁵¹ Turan, a.g.e., s. 34-35.

³⁵² Turan, a.g.e., s. 35.

³⁵³ Turan, a.g.e., s. 35.

On iki hayvanlı takvimde sayıların nasıl adlandırıldığı konusu üzerinde de durmak gerekir. 1'den 10'a kadar olan sayılar şöyle ifade edilmektedir:

Bir : bir (1)

Ekki : iki (2)

Üç : üç (3)

Tört : dört (4)

Beş : beş (5)

Alttı : altı (6)

Yetti : yedi (7)

Sekiz : sekiz (8)

Tokkız : dokuz (9)

On : on (10)³⁵⁴

10 ile 20 arasındaki sayılar ifade edilirken yukarıdaki sayıların sonuna "yegirmi" eklenir. Örneğin;

Bir yegirmi : on bir (11)

Ekki yegirmi : on iki (12)

Üç yegirmi : on üç (13)

Tokkız yegirmi : on dokuz (19)³⁵⁵

10 ile 100 arasındaki sayılar ise şöyle ifade edilir:

Yegirmi : yirmi (20)

Ottuz : otuz (30)

Kırk : kırk (40)

Ellig : elli (50)

---

³⁵⁴ Bazın, a.g.e., s. 78.

³⁵⁵ Bazın, a.g.e., s. 78.

Altmış : altmış (60)
 Yetmiş : yetmiş (70)
 Sekkiz on : seksen (80)
 Tokkuz on : doksan (90)
 Yüz : yüz (100)
 Bin : bin (1000)
 Tümen : on bin (10.000)³⁵⁶

Sıra sayıları ise, “birinç, ikinti, üçünç, törtünç, bişinç, altınç, yitiñç, sekizinç, tokuzunç, onunç, bir yeğirminç” gibi ifade edilir.³⁵⁷

Bu sayılar on iki hayvanlı takvimi kullanan kavimlerde farklı şekillerde kullanılmıştır. Mesela eski Türkler’de, Bulgarlar’da ve Çuvaşlar’da aşağıdaki gibi ifade edilmiştir:

Sayılar	Eski Türkler’de	Bulgarlar’da	Çuvaşlar’da
Bir	bir	bir	per, perre
İki	iki, ekki	eki	ik, ike, ikke
Üç	üç	üç, viç	viş, vişe, vişşe
Dört	tört	tuat	tavat, tavatta
Beş	beş	bel, bial	pilek, pillek
Altı	alıtı	altı	ult, ultta
Yedi	yeti, yetti	jiati	sice, sicce
Sekiz	sekkiz	sakir	sakar, sakkar
Dokuz	tokuz, tokkuz	toxur	taxar, taxxar

³⁵⁸

³⁵⁶ Bazın, a.g.e., s. 81-82.

³⁵⁷ A. Von Gabain, **Eski Türkçe’nin Grameri**, 4. Baskı, çev. Mehmet Akalın, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003, s. 75.

³⁵⁸ Bazın, a.g.e., s. 85-86.

Sayılar	Eski Türkler'de	Bulgarlar'da	Çuvaşlar'da
On	on	van	vun, vunna
Yirmi	yegirmi	jiarma, jiarim	sirem
Otuz	otuz, ottuz	votur	vatar
Kırk	kırk	xırıx, jırıx	xerex
Elli	elig, ellig	alu	alla
Altmış	altmış	altmıl	utmal
Yetmiş	yetmiş	jiatmıl	sitmel
Seksen	sekiz on, sekkiz on	sakir van	sakar vun
Doksan	tokuz on, tokkuz on	toxur van	taxar vun
Yüz	yüz	jür	ser
Bin	bin, min	bin	pin

359

Ç – MİLÂDİ TAKVİME DÖNÜŞTÜRÜLMESİ

Milattan önce kullanılmaya başlanan on iki hayvanlı takvim, milattan sonraki dönemlerde de yaygın olarak kullanılmıştır. Bu nedenle araştırmacılar bu takvim ile günümüzde kullanılan miladi takvimin dönüşümleri üzerinde de çalışmışlardır. Bu hesaplamalara göre miladın birinci yılı, “tavuk” yılına denk gelmektedir. On ikilik devrenin başlangıcı olan “sıçan” yılı ise miladın dördüncü yılına denk gelmektedir. Bu durumda devrenin başlangıcı olan “sıçan” yılı, miladi takvimin 4, 16, 28, 40, 52, 64,..... yıllarına denk gelmektedir. Yani devre adedine “n”, miladi yıla da “M” dersek şöyle bir formül ortaya çıkmaktadır.

³⁵⁹ Bazın, a.g.e., s. 86.

$$M = n \times 12 + 4 \quad \text{ve buradan da} \quad n = \frac{M - 4}{12} \quad ^{360}$$

Devrenin başlangıcı, miladın dördüncü yılına denk geldiği için önce miladi yıldan dört sayısını çıkarmamız gerekir. Daha sonra devrede on iki hayvan yılı bulunduğu için bu sayıyı on ikiye bölmemiz gerekir. Eğer sayı on ikiye kalansız bölünüyorsa, “sıçan yılı” demektir. Ancak her sayı on ikiye kalansız bölünemeyeceği için böyle durumlarda bölüm kısmına virgöl atılarak ve kalan sayıya da sıfır atılarak işleme devam edilir. İşlem bitince virgülden sonraki kısma bakılarak hangi hayvan yılı olduğu anlaşılabilir. Bu sayıları ve hangi hayvan yılına ait olduklarını şöyle gösterebiliriz.

- I. Sıçan Yılı : 00
- II. Sığır Yılı : 08
- III. Pars Yılı : 16
- IV. Tavşan Yılı : 25
- V. Ejder Yılı : 33
- VI. Yılan Yılı : 41
- VII. At Yılı : 50
- VIII. Koyun Yılı : 58
- IX. Maymun Yılı : 66
- X. Tavuk Yılı : 75
- XI. İt Yılı : 83
- XII. Domuz Yılı : 91³⁶¹

Her hayvanı işaret eden bu sayılar şöyle bulunmuştur: Eğer böldüğümüz sayı 12’ye kalansız bölünüyorsa “sıçan” yılıdır. Eğer sayı 12’ye bölündüğünde kalan sayı “1” ise bölme işlemi tamamlandığında bölüm kısmındaki sayının virgülden sonrası “08” olacaktır. Bu da “sığır” yılını

---

³⁶⁰ Turan, **a.g.e.**, s. 49.

³⁶¹ Durmuş, **a.g.m.**, s. 12.

göstermektedir. Eğer sayı 12'ye bölündüğünde kalan "2" ise işlem tamamlandığında bölüm kısmındaki sayının virgülden sonrası "16" olacaktır. Bu da "pars" yılını ifade etmektedir. Eğer sayı 12'ye bölündüğünde kalan "3" ise bölümün virgülden sonrası "25", kalan "4" ise virgülden sonrası "33", kalan "5" ise virgülden sonrası "41", kalan "6" ise virgülden sonrası "50", kalan "7" ise virgülden sonrası "58", kalan "8" ise virgülden sonrası "66", kalan "9" ise virgülden sonrası "75", kalan "10" ise virgülden sonrası "83", kalan "11" ise virgülden sonraki sayı "91" olur. Bu sayılar da yukarıda belirtilen yılları ifade eder. Bunu aşağıdaki örnekle gösterebiliriz.

1290 yılı için :

$$1288 - 4 = 1284 \quad 1284 : 12 = 107,00 \quad \text{Sıçan Yılı}$$

1805 yılı için:

$$1805 - 4 = 1801 \quad 1801 : 12 = 150,08 \quad \text{Sığır Yılı}$$

1698 yılı için :

$$1698 - 4 = 1694 \quad 1694 : 12 = 141,16 \quad \text{Pars Yılı}$$

1315 yılı için :

$$1315 - 4 = 1311 \quad 1311 : 12 = 109,25 \quad \text{Tavşan Yılı}$$

1568 yılı için :

$$1568 - 4 = 1564 \quad 1564 : 12 = 130,33 \quad \text{Ejder Yılı}$$

2001 yılı için :

$$2001 - 4 = 1997 \quad 1997 : 12 = 166,41 \quad \text{Yılan Yılı}$$

1954 yılı için :

1954 – 4 : 1950   1950 : 12 = 162,50   **At Yılı**

1931 yılı için :

1931 – 4 = 1927   1927 : 12 = 160,58   **Koyun Yılı**

1164 yılı için :

1164 – 4 = 1160   1160 : 12 = 96,66   **Maymun Yılı**

1429 yılı için :

1429 – 4 = 1425   1425 : 12 = 118,75   **Tavuk Yılı**

1766 yılı için :

1766 – 4 = 1762   1762 : 12 = 146,83   **İt Yılı**

2007 yılı için :

2007 – 4 = 2003   2003 : 12 = 166,91   **Domuz Yılı**

İçinde bulunduğumuz 2008 yılı, on iki hayvanlı takvime göre sıçan yılıdır.

Yüzyıllara göre hayvan yıllarını ve miladi karşılıklarını aşağıdaki tabloyla da gösterebiliriz.

HAYVAN YILLARI	I. YY	II. YY	III. YY	IV. YY	V. YY	VI. YY	VII. YY
SIÇAN	-9 +4	100			400		
SİĞİR	-8 5	101			401		
PARS	-7 6	150			450		
TAVŞAN	-6 7	151			451		
EJDER	-5 8	164	200		464	500	
YILAN	-4 9	165	201		465	501	
AT	-3 10	166	250		466	550	
KOYUN	-2 1	167	251		467	551	
MAYMUN	-1 12	180	288	300	480	564	600
TAVUK	+1 13	181	289	301	481	565	601
İT	+2 14	182	290	350	482	566	650
DOMUZ	+3 15	183	291	351	483	567	651

362

---

³⁶² Durmuş, a.g.m., s. 10-11.

HAYVAN YILLARI	VIII. YY	IX. YY	X. YY	XI. YY	XII. YY	XIII. YY	XIV. YY
SIÇAN	700			1000			1300
SİĞİR	701			1001			1313
PARS	702			1002			1326
TAVŞAN	751			1027			1327
EJDER	764	800		1040	1100		1340
YILAN	765	813		1053	1137		1341
AT	766	826		1066	1150		1354
KOYUN	779	851		1079	1163		1367
MAYMUN	780	864	900	1092	1176	1200	1380
TAVUK	781	877	973	1093	1189	1213	1381
İT	794	890	986	1094	1190	1286	1394
DOMUZ	795	891	999	1095	1191	1299	1395

363

HAYVAN YILLARI	XV. YY	XVI. YY	XVII. YY	XVIII. YY	XIX. YY	XX. YY	XXI. YY
SIÇAN			1600			1900	
SİĞİR			1613			1913	
PARS			1626			1926	
TAVŞAN			1639			1939	
EJDER	1400		1652	1700		1952	2000
YILAN	1413		1665	1713		1965	
AT	1450		1678	1738		1978	
KOYUN	1463		1691	1751		1991	
MAYMUN	1476	1500	1692	1764	1800	1992	
TAVUK	1489	1513	1693	1777	1813	1993	
İT	1490	1586	1694	1790	1886	1994	
DOMUZ	1491	1599	1695	1791	1899	1995	

364

³⁶³ Durmuş, a.g.m., s. 10-11.

³⁶⁴ Durmuş, a.g.m., s. 10.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BOZKIR KAVİMLERİNİN KULLANDIĞI TAKVİMİN YAYILMA ALANI

VE ETKİLERİ

A – YAYILMA ALANI

1- Türk Kavimlerinde :

Menşei çok eski olması gereken ve Çinlilerle müşterek olmasına rağmen, hayvanlarla yakın ilgisi sebebiyle esasta Çin geleneğine aykırı düştüğü için, Türk menşee dayanması kuvvetle muhtemel bulunan bu takvim, 12 yılın 5 katı 60 yıllık devreleri ile de, Göktürkler’de, Uygurlar’da, Batı Türkleri’nde (Bulgarlar) ve muhakkak ki daha önceleri Hunlar’da ve İskitler’de de kullanılmış olup, hem zaman, hem coğrafi bakımlardan çok yaygın bir sistem gibi görünmektedir. Göktürkçe kitabeler, Uygur kitap ve hukuki vesikaları, Tuna Bulgar kitabelerinden bazıları ve Bulgar Hakanları Listesi, hatta Manas Destanı’ndaki bazı hadiseler bu takvimle tarihlenmiştir. İslam kaynaklarında, 14.-15. asırlarda “Tarih-i Türki” veya “Sal-i Türkan” adı ile anılır.³⁶⁵ Bu eski Türk takvimi, son zamanlara kadar Orta Asya’da, özellikle Kırgızlar arasında kullanılmıştır.

---

³⁶⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 343.

On iki hayvanlı takvim yalnız Orta Asya'da kullanılmamış, Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar çok geniş coğrafyalarda Türk kavimlerinin kullandığı bir takvim olmuştur.³⁶⁶

On iki hayvanlı takvimin yayılma alanını incelemek için öncelikle bu takvimi en çok kullanan Türk kavimleri üzerinde durmak gerekir.

Tarih boyunca bütün Türkler'i sinesinde toplayan kültüre "bozkır kültürü" diyoruz. On iki hayvanlı takvimin asıl temeli bu kültüre dayanmaktadır. Bu takvimde yıl adlarının yüzde doksanı Türkçe'dir ve bozkırlı için hayvan adlarının kullanılması kadar doğal bir şey olamaz. Eski Türk'ün dininde, sanatında ve ekonomisinde çok etkili olan hayvanlar, onun zaman hesabında da ön planda yer almıştır.³⁶⁷

Tarihi kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Türk kavimlerinin en eski zamanlardan beri en çok kullandıkları takvim sistemi, on iki hayvanlı takvim sistemidir. Çeşitli coğrafi sahalarda yaşayan ve birçok yabancı medeniyetlerin tesirlerine maruz kalan birçok Türk halkları, bunu ya müstakil olarak kullanmışlar ya da yabancı medeniyetlerle gelen takvimlerle kullanmışlardır.

Bu takvimin Türkler arasında kullanımının ne kadar eski bir çağa uzandığını gösteren müspet belgeler mevcut değildir. Türk dilinin en eski belgelerini oluşturan Orhun Yazıtları bu husus için en önemli kaynaktır. Bu yazıtlarda anlatılanlar, on iki hayvanlı takvime göre tarihlenmiştir. Göktürk alfabesiyle yazılan başka eserlerde de mesela Batı Göktürkleri'ne ait olan ve İrk Bitig denilen fal kitabındaki tarihler de bu takvime göre atılmıştır. Örneğin ;

"Tarduş Külçur Beşbalıka barırbiz. Anda kutlug bolsun, **biçin yılka,**

---

³⁶⁶ Durmuş, **a.g.m.**, s. 5.

³⁶⁷ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 343.

tokuzunç ay bardımız³⁶⁸

“Bars yıl, ikinti ay, biş yigirmiye ... İsig Sanun İtecük için bitidim³⁶⁹

Bunlar arasında yalnız ayı zikretmek suretiyle atılmış tarihler de vardır. Mesela;

“Törting ay, tokuz otuzka³⁷⁰

Bazı araştırmacılara göre Türkler’in Çinlilerle tanışmadan önce bir takvimleri yoktu ve dört mevsimden başka hiçbir zaman taksimini bilmiyorlardı. Yılları ağaçların yeşermesiyle hesap ediyorlardı. Oysaki Şapolyo Kağan’ın 584’te Çin imparatoruna gönderdiği mektup şöyle başlıyordu:

“Tch’en (lu) yılı, dokuzuncu ayın onuncu gününde Tanrı’nın doğurduğu bilde ve büyük Tukiü İmparatorluğu’nun mukaddes tanrısı oğlu Şapolyo Kağan bu mektubu büyük Souei’lerin İmparatoru’na (Huang-ti) yazıyorum³⁷¹

Buradaki “tchen” (lu), on iki hayvandan biridir ve 584 yılı gerçekten de “lu” yılıdır. Yani Şapolyo Kağan, bu takvimi, Çinlilerin bu takvimi 586’da neşretmelerinden önce biliyordu.

Göktürkler resmi işlerde Çin takvimini takip etmişlerse de bu durum on iki hayvanlı takvimin doğrudan doğruya Çinliler’den alındığını göstermemektedir. Ayrıca bu mektup ta gördüğümüz gibi tarihin başta yazılması usulü de Türkler’e ait bir adettir. Çinliler tarihi sona koyarlar.

---

³⁶⁸ Turan, **a.g.e.**, s. 55.

³⁶⁹ Turan, **a.g.e.**, s. 55.

³⁷⁰ Bazın, **a.g.e.**, s. 314.

³⁷¹ Turan, **a.g.e.**, s. 56.

Sonradan Moğollar zamanında Çinliler gibi tarih sona konmuştur.³⁷² Ayrıca bu mektup, takvimin Göktürk Yazıtları'ndan önce 584'te mevcut olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu takvimin Hun'lar zamanında da kullanıldığı bilinmektedir. Çünkü bu hayvan devresi Tuna Bulgarları'nda biliniyordu ve onlar da Hunlar'la ilişki içindeydi. Ayrıca Göktürkler'in ve Hunlar'ın umumi günlerinin tamamıyla aynı zamana düşmesi de Hunlar devrinden beri bu takvimin olduğunu bize kanıtlamaktadır. Bu takvimin Türkler tarafından kullanılmasının Göktürkler'den daha eskilere gidebileceğini filolojik deliller de göstermektedir. Devredeki hayvan adları bize bunu düşündürmektedir. Çünkü Orhon Yazıtları, Uygur yazıları ve Divan-ü Lügat-it Türk'te "at, sığır, sığan" kelimeleri kullanıldığı halde takvimde daha eski kelimeler olan "yond, ud, küskü" kelimeleri kullanılıyordu.³⁷³ Bu da bize gösteriyor ki; takvim eğer Göktürkler devrinde ortaya çıkmış olsa idi herhalde eski kelimeleri almaya gerek kalmazdı.

Göktürkler'in bir devamı olan Uygurlar'dan kalan bütün vesikalar da on iki hayvan yılları ile tarihlenmiştir. Yani bu takvim Uygurlar zamanında da kullanılmıştır.

On iki hayvanlı takvimi yaygın olarak kullanan bir diğer Türk kavmi de Kırgızlar'dır. Kırgızlar, Türk tarihinin bilinen en eski kavimlerinden biridir ve Göktürkler ve Uygurlar'ın yazı dilini kullanmışlardır. Kırgızlar'ın takvimi de on iki hayvanlı takvimdir.³⁷⁴ Bu bilgiyi Çin kaynakları da doğrulamaktadır. Çin kaynaklarına göre Kırgızlar çok eski zamanlardan beri on iki hayvan devresini biliyorlardı. Kırgızlar'ın yıl başına "Mao-che-ng ai" dedikleri, bir mevsim için üç "ai" (ay) saydıkları ve yılı on iki hayvanla hesap ettikleri

---

³⁷² Turan, **a.g.e.**, s. 56.

³⁷³ Turan, **a.g.e.**, s. 57.

³⁷⁴ Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 198-199.

bilinmektedir. Buradaki “Mao-che-ng ai” nin “muz ay” yani “buz ay” olduğu tahmin edilmektedir.³⁷⁵ Hatta Kırgızlar’ın ünlü destanı olan Manas Destanı’nda da on iki hayvanlı takvimle ilgili ifadeler sık sık geçmektedir. Bu ifadelerden bazıları şunlardır:

“Cirmi beşte yaşıng, yılın bars töröm; osu bı jıl müçöling töröm. Attanbacı ay yarukın töröm.” Yani;

“Yirmi beş yaşındasın, yılın bars’dır, beyim; işte bu yıl senin müçel’indir. Atlanma (ata binip yola çıkma) ay ışığıdır, beyim.”³⁷⁶

“Yıl on iki ay oldu, beyim.”³⁷⁷

Kırgızlar’da bu takvim işleri ile uğraşan kimseler vardır. Bunlara önceleri “sanakçı” yani “sayıcı, hesapçı” denilirken sonraları “isepçi” yani “hesapçı” denilmiştir. Bu kişiler, kendilerine özgü yöntemlerle Ülker yıldızının ay ile olan ilişkisini inceleyerek Çeldi toksan (yelli doksan- mevsim, Kırgızca toksan mevsim demektir; zaten bu mevsim de doksan gündür.) yani II. teşrin ayını tespit eder, zaman hesaplarını yaparlar.³⁷⁸

Bugün de Kırgızlar ve Başkurtlar bu takvimi gündelik hayatta kullanmaktadırlar. Halk arasında bir, iki ... müçel diye sayılmakta ve inanışlarına göre müçelin girdiği yıl tehlikeli sayıldığı için sadaka vermek gerektiğini düşünmektedirler. Kırgızlar’la ilgili en önemli kaynaklardan biri de Yenisey Yazıtları’dır. Bu yazıtlar Orhun Yazıtları’ndan daha eskidir. Bilim adamlarına göre bu yazıtlar Kırgızlar’a aittir. Zaten yazıtların bulunduğu yerlerde eskiden Kırgız Türkler’i oturmaktaydı. Yenisey Yazıtları’ndan Uyug-Tarlık Yazıtı’nda “yaş” ile ilgili bir ifade bulunmaktadır. Bu da yılların sayıldığını göstermektedir. İfade yazıtta şöyle geçmektedir:

³⁷⁵Turan, a.g.e., s. 58.

³⁷⁶Bazin, a.g.e., s. 62.

³⁷⁷Tuncer Gülensoy, **Manas Destanı**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2002, s. 286.

³⁷⁸Turan, a.g.e., s. 59.

“siz elime konçuyıma oğlanıma budunıma sizime **altmış yaşım**da”

“Siz elimden, prensesimden, oğullarımdan, kavmimden sizlerimden **altmış yaşım**da (ayrıldım)”³⁷⁹

Uyug-Arhan Yazıtı’nda ise zamanla ilgili olarak “sonra” ifadesine rastlanmaktadır. Gerçi bu sözcük tam olarak ifadede kullanılmıyor. Ama cümle bütün olarak ele alındığı zaman bu anlamı çıkarabiliyoruz.

“elim eçindim ad(ırıldım)”

“elim ikram ettim, (**sonra**) ayrıldım”³⁸⁰

Burada “sonra” sözcüğü kullanılmamıştır. Ancak cümleyi incelediğimizde önce ikna ettiği ve sonra ayrıldığı anlamını çıkarabiliriz.

Uyug-Turan Yazıtı’nın arka tarafında da “yaş” ile ilgili ifadeye rastlanmaktadır.

“**üç yetmiş yaşım**ka adırıldım”

“**Altmış üç yaşım**da ayrıldım”³⁸¹

Buradan da insanların altmış üç yılı saydıklarını anlıyoruz.

Barlık Yazıtları’nda da “yaş” ile ilgili ifadelere rastlanmaktadır.

“Öz Yiğen alp Turan altı Oguz budunda **üç yeğirmi (yaşım**ka) adırıldım.”

“ Öz Yiğen Alp Turan Altı Oğuz kavminden **on üç (yaşım**da) ayrıldım.”³⁸²

“Köni Tiriğ **üç yasım**da kansız boldım”

---

³⁷⁹ Orkun, **a.g.e.**, s. 441.

³⁸⁰ Orkun, **a.g.e.**, s. 445.

³⁸¹ Orkun, **a.g.e.**, s. 450.

³⁸² Orkun, **a.g.e.**, s. 471.

“Köni Tiriğ **üç yaşım**da babasız oldum.”³⁸³

Begre Yazıtı’nda da “yaş” ile ilgili ifadeler bulunmaktadır.

“Tör apa içreki ben **beş yeğirmi yaş**da inim eçim konçuyım (a) buna adırıldım”

“Ben içdeki Tör Apa; **on beş yaş**da küçük kardeşim, ağabeyim, prensesim(den) mükedder ayrıldım.”³⁸⁴

“**beş yeğirmi yaş**ımda tabgaç kanga bardım”

“**On beş yaş**ımda Çin hanına vardım”³⁸⁵

Kemçik, Cırgak Yazıtı’nda da “yaş” ile ilgili ifadeler bulunmaktadır.

“snz **yetmiş yaş**ım öltim”

“ . . . **yetmiş yaş**ımda öldüm.”³⁸⁶

Kemçik, Kaya Başı Yazıtı’nda da “yaş” sözcüğü geçmektedir.

“udur çığşı **sek(iz) kırk yaş**da”

“Udur Çığşı **otuz sekiz yaş**da”³⁸⁷

Minusink Müzesi’ndeki bir yazıtta da “yaş”, “gün”, “ay” sözcükleri kullanılmaktadır.

“öz yerim ıduk yerim size öz elim kanım **kün ay**”

“öz yerim, kutsal yerim size; öz elim hanım **gün ay**...”³⁸⁸

---

³⁸³ Orkun, **a.g.e.**, s. 472.

³⁸⁴ Orkun, **a.g.e.**, s. 481.

³⁸⁵ Orkun, **a.g.e.**, s. 483.

³⁸⁶ Orkun, **a.g.e.**, s. 491.

³⁸⁷ Orkun, **a.g.e.**, s. 500.

³⁸⁸ Orkun, **a.g.e.**, s. 505.

“**yetmiş yaşıma öntim**; yetmiş er öldürdim”

“**yetmiş yaşıma erdim**; yetmiş er öldürdüm.”³⁸⁹

“erdem için . nanin ünüm (a) sizä äküyiğ erdemim **yaşı** için (a) l r d.”

“erdem için... şöretim size... erdemim **yaşı** için...”³⁹⁰

Altın-Köl Yazıtları’nda da “ay”, “yaş” sözcükleri geçmektedir.

“**on ay** iletdi öğüm(ä) kelürti”

“**on ay** geçti; annem (dünyaya) getirdi.”³⁹¹

“**Sekiz kırk yaşıma** erdem bolsar budunıg erk budunıg”

“**otuz sekiz yaşında** erdem olursa kavmi kuvvetli kavmidir.”³⁹²

Suci Yazıtı’nda da “gün doğusu, gün batısı, küçük kardeşim, büyük oğlum” gibi zamanla ilgili kavramlar geçmektedir.³⁹³

Çakul Yazıtları’nda da “yaş” kelimesi sıkça geçmektedir.

“er adım yaruk teğın ben **bir otuz yaşında** sizima”

“Er adım Yaruk Tegin. Ben **yirmi bir yaşında** sizlerime”³⁹⁴

“**kırk yaşında** kaç(tım)”

“**kırk yaşında** kaç(dım)”³⁹⁵

---

³⁸⁹ Orkun, **a.g.e.**, s. 506.

³⁹⁰ Orkun, **a.g.e.**, s. 507.

³⁹¹ Orkun, **a.g.e.**, s. 513.

³⁹² Orkun, **a.g.e.**, s. 514.

³⁹³ Osman Fikri Sertkaya, “Manas Destanı ile Eski Kırgız Yazıtlarının Karşılaştırılması”, **Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, sayı: 97, Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, sayı: 4, 1995, s. 219.

³⁹⁴ Orkun, **a.g.e.**, s. 528.

³⁹⁵ Orkun, **a.g.e.**, s. 529.

“... m l **eki eliğ yaşım** bükmedim”
 “... **kırk iki yaşım**(da) doymadım.”³⁹⁶

“**üç eliğ yaşım** adırıl(dım) be(n)”
 “**kırk üç yaşım**da ayrıldım.”³⁹⁷

“**tokuz kırk yaşım**da eilm için”
 “**otuz dokuz yaşım**da elim için”³⁹⁸

Açura Yazıtları'nda da “yaş” kelimesi kullanılmaktadır.

“**yedi yeğirmi erdemi yaşinta** erdim; ölti”
 “**on yedi erdemi yaşında** idim; öldü.”³⁹⁹

Uybat Yazıtları'nda da “yaş” kullanılmaktadır.

“**altı yaşım**ta kan adırdım”
 “**altı yaşım**da baba(dan) ayrıldım”⁴⁰⁰

Oznaçennaya Yazıtı'nda da “yaş” ile ilgili ifade vardır.

“**beş kırk er yaş** ert(im)”
 “**otuz beşe er yaş**(da) idim.”⁴⁰¹

Tuba Yazıtlarında da “yaş” sıkça kullanılmaktadır.

“**yüz yaş? y? ne**”

---

³⁹⁶ Orkun, **a.g.e.**, s. 532.

³⁹⁷ Orkun, **a.g.e.**, s. 533.

³⁹⁸ Orkun, **a.g.e.**, s. 534.

³⁹⁹ Orkun, **a.g.e.**, s. 544.

⁴⁰⁰ Orkun, **a.g.e.**, s. 556.

⁴⁰¹ Orkun, **a.g.e.**, s. 573.

“yüz yaş ...”⁴⁰²

“altı otuz yaşına erti”

“yirmi altı yaşında idi.”⁴⁰³

Ulu-Kem-Karasu Yazıtı'nın arka tarafında da “yıl” sözcüğü geçmektedir.

“... m... rda benüsü yok ermiş **yıl**ınd yüz eliğd(ä)”

“... abide taşı yok imiş yüz **yıl**ında (?) ellide”⁴⁰⁴

Kırgız halk takvimindeki aylar genellikle her ayın 21 veya 22'sinde başlar ve şöyledir:

I. Calgan Kuran	21. III – 20. IV
II. Çım Kuran	21. IV – 22 V
III. Bugu	23. V – 22 VI
IV. Kulca	23. VI – 22. VII
V. Teke	23. VII – 22. VIII
VI. Baş Oona	23. VIII – 22. IX
VII. Ayak Oona	23. IX – 21. X
VIII. Toguzdun Ayı	22. X – 20. XI
XIX. Cetinin Ayı	21. XI – 20. XII
X. Beştin Ayı	21. XII – 19. I
XI. Üçtün Ayı	20. I – 20. II
XII. Birdin Ayı	21. II – 20. III ⁴⁰⁵

⁴⁰² Orkun, **a.g.e.**, s. 580.

⁴⁰³ Orkun, **a.g.e.**, s. 580.

⁴⁰⁴ Orkun, **a.g.e.**, s. 610.

⁴⁰⁵ Tuncer Baykara, “Türk Takvimi=Oniki Hayvanlı Türk Takvimi ve Yılın Başlangıcı”, Dördüncü Uluslar arası Bilgi Şöleni, Sivas, 21-23 Mart 2001,s. 1-2.

Kırgızlar'da aylar, mevsimlere göre bölünmektedir. Buna göre her mevsim ve bunlara ait aylar şöyledir:

Caz (yaz) : Bahar Ayları

Calgan Kuran

Çım Kuran

Bugu

Cay (yay) : Yaz Ayları

Kulca

Teke

Baş Oona

Küz (güz): Sonbahar Ayları

Ayak Oona

Toguzdun Ayı

Cetinin Ayı

Kış Ayları

Beştin Ayı

Üçtün Ayı

Birdin Ayı⁴⁰⁶

On iki hayvanlı takvimin Tuna Bulgarları tarafından da kullanıldığı bilinmektedir. Bulgar Hükümdarları listesi denilen listede on üç Bulgar hükümdarının adı geçmektedir. Bu adların yanında Slavca olmayan iki kelime daha bulunmaktadır. Bu iki kelime, hükümdarın cülus senesinden, birinci kelime, yılını, ikinci kelime ayını göstermektedir. Bulgar Han listeleri bize

---

⁴⁰⁶ Baykara, **a.g.m.**, s. 2.

Tuna Bulgarları'ndaki on iki hayvanlı takvimle ilgili olarak önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgilere ulaşmak için bu listelere bakmak gerekir. Birinci liste şöyledir:

Avihotol' (:) 300 yıl yaşadı; kabilesi Doulo (idi) ve (tahta çıkışı) yılı dilom' tvirem' (idi).⁴⁰⁷

İrnik' (:) 150 yıl yaşadı; kabilesi Doulo (idi) ve (tahta çıkışı) yılı dilom' tvirem' (idi).⁴⁰⁸

Gostoun' (:) Naip (olarak) bu 2 yıl (hüküm sürdü); kabilesi Ermi (idi) ve (tahta çıkış) yılı doh's tvirem' (idi).⁴⁰⁹

Kourt' (:) 60 yıl hüküm sürdü; kabilesi Doulo (idi) ve (tahta çıkış) yılı şegor' veçem' (idi).⁴¹⁰

Bezmer' (:) 3 yıl (hüküm sürdü); onun kabilesi (de) Dulo (idi) ve (tahta çıkış) yılı şegor' veçem' (idi).⁴¹¹

Bu 5 han Tuna'nın öbür tarafında kazanmış başlarla hüküm sürdüler ve sonra İsparih Han Tuna'nın bu tarafına geldi; ve işte hala (hüküm sürüyor).⁴¹²

İkinci listede şunlar yazmaktadır:

Esperih Han 60 ve 1 yıl (hüküm sürdü); kabilesi Doulo (idi) ve (tahta çıkış) yılı vereni-alem' (idi).⁴¹³

---

⁴⁰⁷ Talât Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987, s. 12.

⁴⁰⁸ Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s. 12.

⁴⁰⁹ Bazın, **a.g.e.**, s. 661.

⁴¹⁰ Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s. 13.

⁴¹¹ Bazın, **a.g.e.**, s. 661.

⁴¹² Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s. 13.

⁴¹³ Bazın, **a.g.e.**, s. 661.

Tervel' (:) 20 ve 1 yıl yıl (hüküm sürdü); kabilesi Doulo (idi) ve (tahta çıkış) yılı tekou-çitem' (idi).⁴¹⁴

Tvirem' (:) 20 ve 8 yıl (hüküm sürdü); kabilesi Doulo (idi) ve (tahta çıkış) yılı dvan-şehem' (idi).⁴¹⁵

Sevar' (:) 15 yıl (hüküm sürdü); kabilesi Doulo (idi) ve (tahta çıkış) yılı toh-altom' (idi).⁴¹⁶

Kormisoş' (:) 17 yıl (hüküm sürdü); kabilesi Vokil' (idi) ve (tahta çıkış) yılı şegor' tvirim' (idi). Bu han Doulo kabilesini, yani Vihtun' (un kabilesini) değiştirdi.⁴¹⁷

/ Sa/ -vineh' (:) 7 yıl (hüküm sürdü); kabilesi Oukil' (idi) ve onun (tahta çıkış) yılının adı şegor'-alem' (idi).⁴¹⁸

Telets' (:) 3 yıl (hüküm sürdü); kabilesi Ougain' (idi) ve (tahta çıkış) yılı somor' altem' (idi). Ve bu (han) da başka bir kabileden (idi).⁴¹⁹

Oumor' (:) 40 gün (hüküm sürdü); kabilesi Oukil' (idi) ve (tahta çıkış) yılı dilom' toutom' (idi).⁴²⁰

Bulgar Hanları listesinde her hükümdarın tahta çıkış yılını belirten ve iki kelimededen oluşan Proto-Bulgarca, daha doğrusu Tuna Bulgarcası, ibarelerin ilk kelimesi on iki hayvanlı Türk-Bulgar takviminin yıllarından birini gösteren bir hayvan adı, ikinci kelimesi ise o yılın ayını belirten bir sıra

⁴¹⁴ Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s. 13.

⁴¹⁵ Bazın, **a.g.e.**, s. 661.

⁴¹⁶ Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s. 13.

⁴¹⁷ Bazın, **a.g.e.**, s. 661.

⁴¹⁸ Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s. 13.

⁴¹⁹ Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s. 13.

⁴²⁰ Bazın, **a.g.e.**, s. 662.

sayısıdır.⁴²¹ Listede geçen Tuna Bulgarcası hayvan adları ve Türkçe karşılıkları şunlardır:

dilom' : yılan
doh's : domuz
şegor : sığır
vereni : ejder
tekou : teke
dvan : at
toh : tavuk
somor : sıçan⁴²²

Listede geçen ay adlarının Tuna Bulgarcası ve Türkçe karşılıkları ise şunlardır:

toutum : dördüncü
altom' / altem' : altıncı
çitem' : yedinci
şehtem' : sekizinci
tvirem' / tvirim' : dokuzuncu
alem' : sonra gelen, yani on birinci.⁴²³

Esperih Han 702 yılında ölmüş ve yerine oğlu Tervel geçmiştir. Tervel'den sonra Bulgar tahtına Tvirem adlı bir han geçmiştir. At yılının (718) sekizinci (eylül) ayında Bulgar tahtına geçen Tvirem Han 721 yılı temmuz ayına kadar üç yıl hükümdarlık etmiştir.⁴²⁴ Tvirem Han'dan sonra Bulgar tahtına Sevar Han geçmiştir. Sevar Han, Bulgar Hanları listesine göre toh (tavuk) yılının altıncı ayında, yani 721 yılının temmuz ayında tahta geçmiş ve

---

⁴²¹ Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s. 13.

⁴²² Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s. 13.

⁴²³ Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s. 12-13.

⁴²⁴ Bazın, **a.g.e.**, s. 699.

736 yılına kadar 15 yıl hükümdarlık yapmıştır.⁴²⁵ Sevar'dan sonra Bulgar tahtına Kormisoş geçmiştir. Kormisoş'un tahta çıkış yılı Bulgar Hanları listesine göre "şegor tvirim" yani sığır yılının dokuzuncu ayıdır. Bu tarih 737 yılının ekim ayına tekabül etmektedir.⁴²⁶ Kormisoş'tan sonra Bulgar tahtına Sa-vineh geçmiştir. Sa-vineh, 754'ten 760 yılına kadar hükümdarlık yapmıştır. Sa-vineh'ten sonra Telets tahta çıkmış ve üç yıl hükümdarlık yapmıştır. Telets'ten sonra Oumor tahta çıkmıştır. Oumor'un tahta geçiş tarihi "dilom toutom" yani yılan yılının dördüncü ayıdır. Bu tarih 765 yılının mayıs ayına tekabül etmektedir.⁴²⁷

On iki hayvanlı Türk- Bulgar takvimine göre düşürülmüş bir tarih de Rahip Tudor Doksov'a aittir. Bulgar Çarı Boris-Michael'in (852-889) yeğeni olan rahip Tudor Doksov İskenderiyeli Aziz Athanasius'un vaazlarının çevirisine 907 yılında bir cümlelik kısa bir not düşmüştür. Bu bir cümlelik notun çevirisi şöyledir:

"Bu Boris yeth' behti yılında Bulgarları hristiyan yaptı."⁴²⁸

Bu nottaki, Tuna Bulgarcası "ETXb BEXTH" olan "yeth' behti(m)" ibaresinin anlamı "it yılı beşinci ay" dır.⁴²⁹

Görüldüğü gibi Tuna Bulgarları, hayvan adlarını kendi dillerinin yapısına uygun bir biçimde belirlemişlerdir. Ayları da diğer Türk topluluklarında olduğu gibi sayı sırasına göre belirtmişlerdir.

Tuna Bulgarları'nın takvimindeki hayvan adları ile on iki hayvanlı eski Türk takvimindeki hayvan adları tablo halinde şöyle karşılaştırılabilir:

⁴²⁵ Bazın, a.g.e., s. 690-694.

⁴²⁶ Bazın, a.g.e., s. 690.

⁴²⁷ Bazın, a.g.e., s. 692.

⁴²⁸ Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s. 24.

⁴²⁹ Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s. 25.

Yıl Adları	Tuna Bulgarları	Orhon	Uygur	Kaşgarlı	İbni Mühenna
Sıçan	Somor'	Küsgü	Küskü	Sıçgan	sıçgan
Sığır	Şegor'	_____	Ud	Ud	sıgır
Kaplan	_____	Bars	Bars	Bars	Pars, aslan, kaplan
Tavşan	_____	Tabışgan	Tavışgan	Tawışgan	tavışgan
Ejderha	Vereni	Ulu	Luu	Nek	balıg
Yılan	Dilom'	Yılan	Yılan	Yılan	yılan
At	Dvan	Yılkı	Yunt	Yund	at
Koyun	Tekou	Kony	Koy	Koy	koyın
Maymun	_____	Biçin	Biçin	Biçin	biçin
Tavuk	Toh	Takıgu	Takıgu	Takagu	takuk
Köpek	Yethi	It	İt	It	it
Domuz	Doh's	Lagzin	toñuz	Tonguz	Donguz

430

---

⁴³⁰ Tekin, a.g.e., s. 20.

Tuna ve Volga Bulgarcası ay adları (sıra sayıları), tablo halinde şöyle

gösterilebilir:

Tuna Bulgarları	Volga Bulgarları	Çuvaş	Teke Türkmenleri	Genel Türkçe
_____	Birim	Pirrimiş	_____	Birinç
_____	Ekiş	İkkimiş	İkiminci	İkinç
Veçem'	Weçim	višim, viśsimiş	Üçümünci	Üçünç
Töütöm	Töwetim	tivatim, tivattimış	_____	Törtünç
Behti(m)	Bielim	Pillikmiş	_____	Beşinç
Altom', altem	Altış	Ulttimiş	Altımınca	Altınç
Çitem'	Cietiş	Siççimiş	_____	Yetinç
Şeitem'	Sekir	Sakkirmiş	_____	Sekizinç
Tvirim', tvirem	Tohur	Tihhirmiş	_____	Tokuzunç
_____	Wānim	Vunnimış	Önumuncu	Onunç
Alem', elem	_____	Vun pirrimiş	_____	Bir yegirminç

431

⁴³¹ Tekin, a.g.e., s. 25.

On iki hayvanlı takvim, Moğollar zamanında da kullanılmıştır. XII. asrın birinci yarısında, Moğol İmparatorluğu'nun kurulması ile Orta Asya kültürü geniş sahalara yayılmıştır. İşte bu yüzden on iki hayvanlı Türk takviminin en çok kullanıldığı zamanlar, Türk kavimlerinin hakimiyetlerini en fazla yaydıkları VIII. ve XIII. asırlar olmuştur. XI. ve XII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Hristiyanlık propagandasının arttığı bilinmektedir. İşte bu yüzden Yedisu (Semireçiy) havalisinde hristiyanlık yayılmış ve bir kısmı Moğol devrinden önce olan Süryani alfabesi ile Türkçe Nastûrî Türkler'e ait bir takım mezar kitabeleri bulunmuştur.⁴³² 1316 trihli bir mezar taşında şöyle bir ifade bulunmaktadır:

“yılan yılında, burası Bogos'un oğlu Genç Karaca'nın mezarıdır.”⁴³³

Moğollar, daha Çingiz Han'ın ilk zamanlarından itibaren zaten kendilerine çok yakın olan Uygur kültüründen geniş ölçüde faydalanmaya başladıkları zaman, Uygurlar'ın takvim sistemini de aynen almışlardır. Moğol dilinin en eski abidesi olan “Gizli Tarih- Yuanche” den beri Moğollar, on iki hayvanlı devreyi kullanmışlardır. Uygur takvim sistemini aldıktan sonra Çin sisteminden de yararlanmışlardır. İslam kaynaklarında “Khıta ve Uygur” takvimi denilen sistemin de menşesi bu durum olmalıdır. Moğollar Uygur takvim sistemiyle tanışmadan önce zamanı tabii olaylarla belirliyorlardı. Uygurlar'ın tesirinden sonra on ikili devreyi kullanmaya başlamışlardır.⁴³⁴ On ikilik devredeki hayvanların adları Mogolca'da sırasıyla şöyledir:

- I. Khuluguna (sıçan)
- II. Uker (sığır)
- III. Bars (pars)
- IV. Toolai (tavşan)
- V. Loo (ejder)

---

⁴³² Turan, a.g.e., s. 64.

⁴³³ Turan, a.g.e., s. 64.

⁴³⁴ Turan, a.g.e., s. 64-65.

- VI. Makkoi (yılan)
- VII. Morin (at)
- VIII. Khoïn (koyun)
- IX. Meçin (maymun)
- X. Takıya (tavuk)
- XI. Mokkaï (köpek)
- XII. Khokai (domuz)⁴³⁵

Çin'deki Moğol hükümdarlarının ısdar ettikleri yarlıklar hep bu takvime göre tarihlenmiştir.⁴³⁶ Mesela bu yarlıklar arasında şu tarihler vardır:

“koyun 1223, tavuk 1261, domuz 1311, sığan 1324, domuz 1335, sığan 1336.”

Bu tarihleri on iki hayvanlı takvime çevirdiğimizde gerçekten de 1223 yılının koyun yılına, 1261 yılının tavuk yılına, 1311 yılının domuz yılına, 1324 yılının sığan yılına, 1335 yılının domuz yılına ve 1336 yılının sığan yılına denk geldiğini görürüz.

Buyantu Han'ın 1314'te bir Tao mabedinin dini vergisini yarlıgayan iki dilde yazılı yarlıg pars (Çince kaplan) yılı ile tarihlenmiştir.⁴³⁷ 1314 yılı da gerçekten kaplan yılına tekabül etmektedir.

On iki hayvanlı takvim sistemi, İlhanî'lerle birlikte İran'da çok revaç bulmuştur. Argun Han'ın papa Honorius IV'e gönderdiği mektup tavuk yılı (1285), Güzel Filip'e gönderdiği mektup ise sığır yılı (1289) tarihlerini taşır. Bundan sonra İran'da yazılan Câmî'üt Tevârikh ve Ravdat üş Şafâ gibi

---

⁴³⁵ Turan, **a.g.e.**, s. 33.

⁴³⁶ Turan, **a.g.e.**, s. 65.

⁴³⁷ Turan, **a.g.e.**, s. 65.

eserlerde hicri tarihle birlikte on iki hayvan tarihi de verilmiştir. Farsça yazılan bu eserlerde yıl-hayvan adlarının Farisi ve Moğolca olmayıp Türkçe olmaları dikkat çekicidir. Yani Moğollar İslam ülkelerinde çok erken bir dönemde on ikili devreyi hicri tarihe bağlamış bulunuyorlardı. Zira, Selçuk hükümdarı Alaaddin Keykubad'a gönderdikleri bir mektubun tarihi “ hicri 633 senesi, maymun (biçin) yılında yazılı idi.” Hicri tarihin kameri olması nedeniyle şemsi olan Türk takvimine bağlanması her otuz üç yılda bir şemsi senenin bulunamamasını ortaya çıkarır. Mesela İran'da mali sene olarak kullanıldığı zamanlarda 1152 maymun yılından birden bire 1154 tavuk yılına geçilmiştir. Yani 1153 senesi mevcut olmamıştır.⁴³⁸

On iki hayvanlı takvimin Timürlü'lere ve Safevî'lere intikali, Uygur-Moğollar vasıtasıyla olmuştur. Timür'ün doğumunu yazan Şeref üd-Dîn, onu “ Keş civarında 25 şaban 736 (1336) sıçgan yılı olarak tespit eder. Uygur Bahşı'ları tarafından istinsah edilen Bakhtiyarname'de (838 tavışgan yıl), Tedhkiret ül-Evliya'da (840 at yılı) tarih kayıtları vardır.⁴³⁹ Ebu Sa'id'in Uzun Hasan'a gönderdiği mektubun tarihi de şöyledir:

“Mahmud Bey yıbarıldı, **sıçgan yıl** rebiül I...”⁴⁴⁰

XVII. asırda Khive hanı bulunan Ebülgazi'nin Şecere-i Türkî'si hep on ikili hayvan takvimi ile tarihlenmiştir.⁴⁴¹

On ikili sisteme göre tarihlendirme Altın Ordu'da da görülmektedir. Bunu hanların yarlıklarından öğreniyoruz. Mesela Timür Kutluğ yarlığında : “ tarih sekiz yüzde, bars yıl şaban ayı altıncı günide, Özi suyu kenarında Maceveran'da bitildi.” İfadesi mevcuttur. Toktamış'ın Lituanya kralına

⁴³⁸ Turan, **a.g.e.**, s. 65.

⁴³⁹ Turan, **a.g.e.**, s. 66.

⁴⁴⁰ Akdes Nimet Kurat, **Yarlık ve Bitikler**, İstanbul, 1940, s. 120.

⁴⁴¹ Turan, **a.g.e.**, s. 67.

gönderdiği yarıklıkda : “ yarıklık tuttuk **takagu yıl tarih yedi yüz toksan beşte Recep ayının sekiz yangıda** Ordu Danda erürdi bitikledimiz” ifadesi bulunmaktadır.⁴⁴²

Kazan Hanlığı'nı kuran Uluğ Mehmed Han yarlığında: “**biçin yıl** Orda Özü yakasında, bitildi.”⁴⁴³ İfadesinin bulunması bu takvimin Kazan Hanlığı'nda da kullanıldığını göstermektedir.

Anadolu Türkleri'nin, ilk zamanlarda bu devreyi bildikleri tahmin edilmektedir. Selçuklular'da kullanıldığı tahmin edilen bu devrenin hiçbir zaman edebiyata intikal etmediği görülmektedir.⁴⁴⁴

Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmed'in Otlukbeli Zaferi'nden sonra yazılan Çağatayca yarlığında hayvan yıllarının kullanıldığı bilinmektedir. Ancak bunun amacı, Çağatay kültürüne bağlı ülkelerin halkına hitap etmek olmalıdır.⁴⁴⁵

Bu takvimin Azerbaycan'da da kullanıldığı bilinmektedir. Azerbaycan'da on iki hayvan takvimi ile ilgili bazı inanışlar vardır. Mesela timsah yılının başlangıcında bir kavanoz alınarak içerisine balık konulur ve böylece o yılın iyi ve bereketli geçeceği zannedilir. Eğer senenin hâkimi başka bir hayvan ise bir testi alınır, üzerine ıslatılmış tere tohumu yapıştırılır ve tülbentle sarılır. Tülbentin uçları, daima suyu ihtiva eden testinin içine konur. Bu suretle zamanla nemli kalan tohumlar çimlenir. Hâkim yıla göre, mesela yıl tavşansa tavşan şekli yapılır. Böylece o yılın emin ve bereketli geçmesi temin edilmiş zannedilir.⁴⁴⁶

⁴⁴² Turan, a.g.e., s. 67.

⁴⁴³ Akdes Nimet Kurat, **Uluğ Muhammed Han Yarlığı**, İstanbul, 1937, s. 7.

⁴⁴⁴ Turan, a.g.e., s. 67.

⁴⁴⁵ Turan, a.g.e., s. 67.

⁴⁴⁶ Turan, a.g.e., s. 68, 106.

Azerbaycan'da nevrüz girdiği günde, yani yılbaşında, bir nevrüz tepsi hazırlanır ve bu tepsinin içerisine “S” harfi ile başlayan yedi madde (sümbül vb) konur. Bu tepsinin üstünde mutlaka o yılın hâkimi olan hayvanın bir timsali bulunurdu.⁴⁴⁷

Hazar-ötesi Türkmenleri'nde de yaş hesaplarında, önemli olayların tarihlerinin tespitinde de hayvan takvimi kullanılmakta ve yıllara atfedilen ahkama da inanılmaktadır. Türkmenlerin tarihi destanları olan “Şecere-i Terakime” de hayvan yılları ile tarihlenmiştir.⁴⁴⁸

2- Türk Olmayan Kavimlerde :

On iki hayvanlı takvim, Türk olmayan birçok kavim tarafından da kullanılmıştır. Bu kavimlerden biri de Çinliler'dir. Çinliler'in on iki hayvanlı takvimi ay yılı esasına dayanmaktadır. Çince yıl adları sırasıyla şöyledir:

- I. Chou Tseu
- II. Niou Tch'eu
- III. Hou Yin
- IV. Tou Mao
- V. Long Tch'en
- VI. Chö Sseu
- VII. Ma Wou
- VIII. Yang Wei
- IX. Heou Chen
- X. Ki Yeou
- XI. K'iuan Sin
- XII. Tchou Hai⁴⁴⁹

---

⁴⁴⁷ Turan, a.g.e., s. 106.

⁴⁴⁸ Turan, a.g.e., s. 106.

⁴⁴⁹ Turan, a.g.e., s. 33.

T'ang'lar zamanında bir direğe oyulmuş Çince bir kitabede “Kienyuan'ın **ikinci yılında** (M.S. 759) **domuz yılı tavşan ayı** üzerine müesses olarak **yirmi sekizinci günü** dikildi” ifadesi yazılıdır.⁴⁵⁰ Bu metinde devrenin aylara da tatbik edildiğini görüyoruz. İmparator Tai-tsou 927 tarihine denk gelen domuz yılında doğmuştur. Çin'de milâdi I. yy. a kadar çıkan belgelerde bu sistemin izlerine rastlanmaktadır. 572 yılında ölen Yuwen-hou'nun annesi, oğluna yazdığı bir mektupta şöyle demektedir:

“Ben büyük kardeşinizi **sıçan**, ortanca kardeşinizi **tavşan** ve sizi de **ejder yılında** dünyaya getirdim”⁴⁵¹

Çinliler de çocuğun hangi hayvan yılında doğduğunu hesap ederler. Çünkü ebeveynin bunu bilmesi gerekir. Onlar bunu devrî ve sihrî bazı vasıflarla değerlendirirler. Mesela Li Ki'de şöyle deniliyor:

“Semanın oğlu baharın üç ayında koyun, yazın üç ayında horoz, senenin ortasında öküz, üç ay güzün köpek ve üç ay kış esnasında domuz yer”⁴⁵²

Günümüzde de bu takvimi kullanan Çinliler'in on iki hayvanlı takviminde her yıl, farklı tarihlerde başlatılmaktadır. Bunun nedeni Çin takviminin ay yılı esasına dayanmasıdır. Ancak tabiat hadiseleriyle, bir başka deyişle güneş yılına uyarlamak açısından üç senede bir yeni düzenleme yapmaktadırlar. Çinliler yeni yıla, ocağın ikinci yarısı ile şubatın birinci yarısı arsında girmektedirler. Çin'de 1987'de 29 Ocak, 1988'de 17 Şubat, 1989'da 6 Şubat, 1990'da 27 Ocak'ta yeni hayvan yılı başlatılmıştır. 2001 yılan ise Çin'de 24 Ocak'ta başlamıştır.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Turan, **a.g.e.**, s. 69.

⁴⁵¹ Turan, **a.g.e.**, s. 69.

⁴⁵² Turan, **a.g.e.**, s. 69.

⁴⁵³ Baykara, **a.g.m.**, s. 3.

On iki hayvanlı devrenin Hindistan'da da kullanıldığı tahmin edilmektedir. 980-1000 yılları arasında Che-hou tarafından Çince'ye tercüme edilmiş olan bir Sutra'da on iki hayvan gözükmektedir. Bu on iki hayvan Budda'nın hayatı ile ilişkili bir Hind senesinde cereyan eden on iki hadise (Nidana) ile ilgili sayılmakta ve on iki hayvanla ilgili bir takım falları içermektedir.⁴⁵⁴

Tibetliler XI. asırdan itibaren on iki hayvanlı takvimi tanımışlardır. Zira, Çin İmparatoru Yen-tsong, 1038'de Tibet'e bir elçi gönderdiği zaman Tibetli reis Khoseu-lo, olayları on iki hayvan çağı ile tarihleyerek anlatmıştır.⁴⁵⁵

On iki hayvan devresinin Siyam ve Kamboç'da gözükmesi ise Moğollar devrine aittir.⁴⁵⁶

Günümüzde on iki hayvanlı takvim Japonya'da hâlâ kullanılmaktadır. Japonya'da yeni hayvan yılı 1 Ocak'ta başlamaktadır.⁴⁵⁷

B - ETKİLERİ

On iki hayvanlı takvimi kullanan kavimler hayvan adı verdikleri her yıla farklı anlamlar yüklemişlerdir. Mesela sıçan yılında karışıklıkların olacağına, yağmurların çok yağacağına, sığır yılında savaşların çok olacağına, kışın sert geçeceğine ve afetlerin çok olacağına, pars yılında hükümdarlar arasında makam kavgaları çıkacağına, kışın sert geçeceğine ve suların bol olacağına, tavşan yılında hastalık ve ölümlerin çok olacağına, yağmurun çok

---

⁴⁵⁴ Turan, **a.g.e.**, s. 70.

⁴⁵⁵ Turan, **a.g.e.**, s. 70.

⁴⁵⁶ Turan, **a.g.e.**, s. 70.

⁴⁵⁷ Baykara, **a.g.m.**, s. 3.

yağacağına ve yiyeceklerin bol olacağına, ejder yılında savaşların çıkacağına, yağmurun çok yağacağına ve bolluk olacağına, yılan yılında kuraklık yaşanacağına ve hastalıkların çok olacağına, at yılında karışıklık ve savaşların çok olacağına, kışın yumuşak geçeceğine ve hububatın çok olacağına, koyun yılında nimetlerin bollaşacağına, insanların iyilik ve hayır yapacağına ve yağmurların çok yağacağına, maymun yılında kavgaların ve savaşların çok olacağına, hırsızların çoğalacağına ve hayvanların telef olacağına, tavuk yılında hastalıkların artacağına, büyük savaşlar çıkacağına ve hububatın az olacağına, it yılında karışıklıkların ve hırsızların artacağına, kışın soğuk geçeceğine ve çok hastalık olacağına, domuz yılında ise tehlikeli hastalıkların artacağına, hırsızların çoğalacağına ve meyvelerin bollaşacağına inanılır. Ayrıca yeni doğan çocukların nasıl bir insan olacağına da doğduğu yıla bakılarak anlam yüklenirdi.

On iki hayvanlı takvimi kullanan birçok kavim yılların adlarını farklı şekillerde telâffuz etmiştir. Yani takvimi kullanan kavimler yıl adlarına farklı isimler vermişlerdir. Bu durum takvimin bu kavimler üzerindeki etkisini de açıklamaktadır. Yıl adları farklı lehçelerde aşağıdaki şekillerde kullanılmıştır:

SIÇAN YILI:

Lehçelerin çoğunda türlü şekilleri ile mevcuttur. Divan-ü Lügat it Türk'te ve İbn Mühenna'da "sıçgan, sıçkan", Kazak ve Kırgızlar'da "tışkan, çıçkan, sıjan", Anadolu'da "sıçan", Uygur metinlerinde, Tusi, Uluğ Bey ve Biruni'de "küşk", Göktürkler'de "küşgü", Azerbaycan'da "kesegen" ve Tuna Bulgarları'nda "sever" şeklinde kullanılmaktadır.⁴⁵⁸

---

⁴⁵⁸ Turan, a.g.e., s. 113.

SIĞIR YILI:

Eski Türk abidelerinde, Sarı Uygurlar'da, şarki Türkistan lehçelerinde, Özbekler'de, Divan-ü Lügat it Türk'te, Biruni, Tusi, Uluğ Bey'de böyledir"ud", Hazarötesi Türkmenleri'nde, Karakırgızlar'da "uz, uj", Tuna Bulgarları'nda "sıgor", Anadolu'da "sığır" ve Mogolca'da "uker" şeklinde kullanılmaktadır.⁴⁵⁹

KAPLAN YILI:

Bazı yerlerde "pars, baris" şeklinde de kullanılmaktadır. Orhon yazısı ile yazılmış İrk Bitig'de, Uygur metinlerinde, Divan-ü Lügat it Türk'te, Biruni'de, Tusi'de, Uluğ Bey'de ve Bulgar kitabelerinde yoktur. Daha Orhon ve Uygur yazılarından beri Kölemen Sultanları, Ebülğazi'nin arkadaşları tarafından şahıs adı olarak kullanılmıştır: Beybars, Barsbey, İlbars... İsim olarak Osmanlı Türkleri'ne de intikal etmiştir. Moğolcası da "bars, pars" şeklindedir.⁴⁶⁰

TAVŞAN YILI:

Lehçelerin çoğunda vardır. "Tavişkan", "tavşan", "davşan", "duşan" şekillerinde kullanılmaktadır. Biruni'de "tafşkhan", Kırğızlar'da "koyan" ve Bulgarca'da "dvans" şeklinde geçmektedir.⁴⁶¹

EJDER YILI:

Orhon ve Uygur yazılarında, Biruni, Tusi ve Uluğ Bey'de, bazı

---

⁴⁵⁹ Turan, a.g.e., s. 113.

⁴⁶⁰ Turan, a.g.e., s. 113.

⁴⁶¹ Turan, a.g.e., s. 113.

metinlerde, “ulu”, Divan-ü Lügat it Türk'te “neg”, İbn Mühenna'da ve başka bazı yerlerde “balık”, Azerbaycan'da Farsçası “neheng” ve Moğolca'da “loo” şeklinde kullanılmaktadır.⁴⁶²

YILAN YILI:

Hemen bütün lehçelerde aynen mevcuttur. Bazı lehçelerin hususiyetine göre “jılan” ve “cılan” şeklinde kullanılmaktadır. Bulgarcası “dılam”, Moğolca'sı “makkoı” şeklindedir.⁴⁶³

AT YILI:

Eski Türk abideleri, Sarı Uyğurlar, Biruni, Kaşgari, Tusi ve Uluğ Bey'de “yont”, “yunt” olarak geçmektedir. Türkistan lehçelerinde Azerbaycan'da, Anadolu'da “at”, Kazak-Kırgızlar'da “cılkı”, Umdet üt Tevarikh'de “yılkı”, Moğolca'da “morin” şeklinde kullanılmaktadır. “Yond” kelimesi çok eski bir kelimedir. Daha Orhon'da ve Divan-ü Lügat it Türk'te bile “at” kelimesi umimileştiği halde bu kelime takvim harici nadiren kullanılır. Bununla beraber Anadolu Türkçesi'ne kadar yayılmış olduğunu işaret edelim. Enveri'nin Düstürname'sinde : “Sırf (yani Sırp) ve Bulgar illerine girdiler, çok sığır ve yond ve koyun sürdüler.” kaydı bunu gösterir; Dede Korkut'da da “yond” kelimesi “at” anlamında kullanılmaktadır. Atlar için ekilen maruf ota Yonca (yondca) denilmesi bu adla ilgili olsa gerektir. Kelime Oğuz boylarından Alayondlu boyuna ad olmuş ve buradan da Anadolu'daki bazı köylere isim olarak intikal etmiştir.⁴⁶⁴

---

⁴⁶² Turan, a.g.e., s. 113.

⁴⁶³ Turan, a.g.e., s. 114.

⁴⁶⁴ Turan, a.g.e., s. 114.

KOYUN YILI:

Eski Türkler’de “koy”, “koyn” şeklinde kullanılmaktadır. Divan-ü Lügat it Türk’ün anlattığına göre Argu’lar “y”leri “n”ye çevirdiklerinden koyun yerine “kun” derlermiş. Oğuzların Bayındır koluna mensup olan Ak ve Kara Koyunlular’a ad olmuştur. Bulgarca’sı “kuçi”, Moğolca’sı “khoin” şeklindedir.⁴⁶⁵

MAYMUN YILI:

Orhon, Uygur yazılarında, Biruni, Kaşgari, Tusi ve Uluğ Bey’de “biçin” şeklindedir. Ayrıca “piçin”, “meçin” ve bazen de “meşin” şeklinde kullanılmaktadır. Anadolu’da “maymun”, Kazak Kırgızlar’da bazen “maymal” şeklinde geçmektedir. Moğolcası “meçin” şeklindedir.⁴⁶⁶

TAVUK YILI:

Bütün Türk lehçelerinde bazı şekil ayrılıkları ile “takuk”, “takıgu”, “takagu”, “tauk”, “took”, “taxakui” şeklinde kullanılmaktadır. Bulgarca’sı “toch”, Moğolca’sı “takiya” şeklindedir.⁴⁶⁷

KÖPEK YILI:

Bütün Türk lehçelerinde mevcuttur. Oğuz destanındaki “itbarak” kelimesi, “it” sözcüğünün eski bir kelime olduğunu göstermektedir. Totemik

---

⁴⁶⁵ Turan, a.g.e., s. 114.

⁴⁶⁶ Turan, a.g.e., s. 114.

⁴⁶⁷ Turan, a.g.e., s. 114-115.

bir hayvan olacağına dair bazı ihtimaller vardır. “it,barak, köpek” şekilleri bu yüzden ortaya çıkmıştır. Eskiden bu sözcükler Barak Hacip, Barak Han gibi Karahıtay ve Çağataylar’ın önemli şahsiyetlerinin adları olmuştur. Galiba Barak Baba, Barak Reis gibi isimler de bu şekilde ortaya çıkmıştır. Moğolca’sı “mokkaı” şeklindedir.⁴⁶⁸

DOMUZ YILI:

Genellikle Türk kavimleri arasında kullanılır. Orhon ve Mani-Uygur metinlerinde “lağzın” veya “algazın” olarak geçer. Bulgarca’sı “dochs” şeklindedir. Kırgızlar’da şahıs adı olarak da kullanılır. Belki de Tonguz kavmi adı da buradan gelmektedir. Moğolca’da “khokai” şeklinde kullanılmaktadır.⁴⁶⁹

On iki hayvanlı takvimi kullanan kavimler devreyi oluşturan hayvan yıllarına farklı vasıflar yüklemişler ve bu inançları doğrultusunda yaşamaya gayret etmişlerdir. Takvimle ilgili unsurlara kendi lehçelerine göre isimler vermişlerdir. Yani bu sistemi özümsemişler ve bu yüzden kendi dillerine uygun olarak adlarını değiştirmişlerdir. Bu da bize bu kavimler üzerinde on iki hayvanlı takvimin etkilerini göstermektedir.

---

⁴⁶⁸ Turan, **a.g.e.**, s. 115.

⁴⁶⁹ Turan, **a.g.e.**, s. 115.

SONUÇ

Başlangıçtan Uygur dönemi sonuna kadar bozkır kavimlerinde zaman ve takvimi incelerken önce bu kavimlerde zaman algısının ortaya çıkıp geliştiğini daha sonra takvimin icad edildiğini görüyoruz. Tarihin ilk dönemlerinde ortaya çıkan İskitler’de bile zaman biliniyordu. İskitler geleceği merak ediyorlardı ve bunun için kehanette bulunuyorlardı. Söğüt değneklerine bakarak gelecekte olacak şeyleri söyleyen falcılar, toplumda önemli bir yer tutuyordu. Zaten İskitler’in itibar ettiği Şamanizm’in esası da gelecekte haber verme ve kehanette bulunma esasına dayanıyordu.

İskitler’de “gün” ve “yıl” kavramları da biliniyordu. Yılda bir defa yapılan ziyafetler, törenler, her yıl tanrıya sunulan kurbanlar, vücutlarını temizlemek için üzerlerine sürdükleri bitki lapasını bir gün beklettikten sonra yıkamaları, kendilerinden biri öldüğü zaman kırk gün boyunca ölüyü dolaştırmaları, mesafeleri ölçerken gün kavramını esas almaları, bunun göstergesidir.

Hunlar’da da zaman kavramı bilinmektedir ve Hunlar bu kavramı devlet işlerinde, günlük hayatlarında, dini hayatlarında ve diğer kavimlerle olan ilişkilerinde kullanmışlardır. Zamanı hesaplayarak vergiler toplamışlar, diğer kavimlerle zamana dayalı anlaşmalar yapmışlar ve mevsimlere göre hayatlarını şekillendirmişlerdir. İklimle bağılı olarak bir yerden başka bir yere göç etmişlerdir. Ölülerini ilkbahar ve sonbaharda gömmüşler, yılın belirli dönemlerinde bayramlar ve toplantılar yapmışlardır. Devletin önemli işlerinin görüşüldüğü, hükümdarlıkların tasdik edildiği, yeni tanhuların seçildiği, insan ve hayvan sayılarının tespit edildiği, at yarışlarının ve güreşlerin düzenlendiği bu toplantılar ve bayramlar her yılın aynı döneminde yapılmıştır. Bu da bize Hunlar’da zaman kavramının bilindiğini kanıtlamaktadır.

Göktürkler, kendileri için önem taşıyan tarihi olayların ve günlerin zamanını belirleme ihtiyacı duymuşlardır. Yaptıkları dini törenler, askeri toplantılar, ölü gömme törenleri ve yaşayış tarzları bize Göktürkler'in zaman anlayışları hakkında bilgi vermektedir. Göktürkler zamanla ilgili olarak "gün, ay, mevsim ve yıl" kavramlarını sistemli olarak kullanmışlardır. Bu kavramlar Göktürk Yazıtları'nda sıkça kullanılmıştır. zamanın bir parçası olan mevsimlere göre hayatlarını şekillendirmişlerdir. Yazın yaylak, kışın kışlak hayatını benimsemişlerdir. Yılın belirli dönemlerinde toplantılar ve bayramlar yapmışlar, ölülerini belirli dönemlerde gömmüşlerdir. Diğer devletlerle vergileri kapsayan zamana dayalı anlaşmalar yapmışlardır. Geçmiş zaman, içinde bulunulan zaman ve gelecek zaman algısı Göktürkler'de mevcuttur. Göktürk Yazıtları'nda olaylar anlatılırken bu üç zaman algısı, ifadelere yansımıştır. Yazıtlarda olaylar ifade edilirken kronolojik sıraya göre anlatılmıştır. Bu kronolojik sırayı oluşturabilmek için " zaman, gün, ay, yıl, gündüz, gece, şimdi, gelecek, sonra, ondan sonra, önce, yaş, ilk, ilk gün" gibi kavramlar kullanmışlardır.

Göktürkler'deki zaman algısı, Uygurlar'da mevcuttu. Önemli bayramlar, törenler ve toplantıların zamanı sabitlemişti. Her yılın aynı döneminde yapılıyordu. Mevsimlere bağlı olarak yaylak ve kışlak hayatı yaşıyorlardı. Ayrıca Uygurlar'da yerleşik yaşamla birlikte tarım da yapılmakta ve toprağın sürülme zamanı, hasat zamanı gibi vakitler belirlenmekteydi. Uygurlar, toprağın sürülme zamanını, tohumun ekilmesini ve hasat zamanını mevsimlere göre düzenliyorlardı. Uygurlar'da da yılın belirli dönemlerinde vergiler toplanıyordu. Diğer kavimlerle zamana dayalı anlaşmalar yapılıyordu.

Uygurlar'a ait bütün vesikalar tarihle başlamaktadır. Bu da Uygurlar'ın zamana verdikleri önemi göstermektedir. Uygurlar'a ait vesikalarda da olaylar anlatılırken kronolojik bir sıra takip edilmiştir. Bu kronolojiyi oluşturmak için "gün, ay, yıl, yaz, kış, ilkbahar, sonbahar, gündüz, gece, şafak vakti, gün doğumu, gün ortası, gece ortası, yaş, yaşlı, ihtiyar, şimdi, erken, geç, önce, geçen yıl" gibi kavramlar kullanmışlardır.

Türk kaynaklarına göre, on iki hayvanlı takvim Göktürkler döneminde kullanılmaya başlamıştır. Ancak Göktürkler zamanında “gün”, “ay” ve “yıl” kavramlarının sistemli olarak kullanılması, bu takvimin Göktürkler’den önce kullanıldığını ve çoktan gelişim sürecini tamamladığını göstermektedir. Bu takvim Göktürkler’den önce Hunlar tarafından ve Hunlar’dan önce de İskitler tarafından kullanılmaktaydı. İskit kurganlarındaki buluntular bunu kanıtlamaktadır. Göktürkler döneminde yapılan toplantıların Hunlar zamanında da aynı dönemde yapılması Hunlar’da da bu takvim sisteminin kullanıldığını göstermektedir. Göktürkler’den sonra Uygurlar da on iki hayvanlı takvimi kullanmışlardır.

On iki hayvanlı takvimin ortaya çıkışıyla ilgili çeşitli masal ve efsaneler mevcuttur. Araştırmacılar ise bu konuda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu farklı görüşleri, masal ve efsaneleri incelediğimizde on ik hayvanlı takvimin menşeinin Türkler’e ait olduğu sonucuna varırız. Türk kültür çevresinde şartların zorlaması sonucunda ortaya çıkmıştır ve Türk’ün yaşam tarzına uygundur.

Bu takvim, on ikili devrelerden oluşur. Her yıl, bir hayvan adı ile anılır. Bu yılların adları sırasıyla şöyledir: Sıçan yılı, sığır yılı, pars yılı, tavşan yılı, ejder yılı, yılan yılı, at yılı, koyun yılı, maymun yılı, tavuk yılı, it yılı ve domuz yılı.

“Tarih-i Türki” veya “Sal-i Türkan” adı ile de anılan bu takvime göre bir yıl, on iki aydan oluşur. Aylar sırasına göre adlandırılır. Birinci ay, ikinci ay, üçüncü ay, ...on birinci ay, on ikinci ay gibi. Bir ay, otuz gün kabul edilir ve günler de sırasına göre adlandırılır. Birinci gün, ikinci gün, beşinci gün, on yedinci gün, yirmi beşinci gün gibi.

On iki hayvanlı takvim birçok kavim tarafından kullanılmıştır. İskitler, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar, Moğollar, Çinliler, Hindliler, Tibetliler, Tuna Bulgarları, İlhaniler, Timürlüler, Safeviler, Kazan Hanlığı tarafından

kullanılmıştır. Selçuklular zamanında da kullanıldığı tahmin edilmektedir. Omsalı padişahı Fatih Sultan Mehmed'in Otlukbeli Zaferi'nden sonra yazılan yarlığı da bu takvime göre tarihlenmiştir.

Günümüzde bu takvim Japonya'da hâlâ kullanılmaktadır. Japonya'da yeni hayvan yılı 1 Ocak'ta başlamaktadır.

Milâdi takvimi on iki hayvanlı takvime çevirmek için, çevirmek istediğimiz yıldan 4 çıkarıp bulduğumuz sayıyı 12'ye bölmemiz yeterlidir. Meselâ içinde bulunduğumuz 2008 yılının on iki hayvanlı yıla göre hangi hayvan yılı olduğunu bulalım.

$$2008 - 4 = 2004$$

$$2004 : 12 = 167,00 \quad \text{Sıçan Yılı.}$$

Sonuç olarak, bozkır kavimlerinin zamanı bildikleri ve hayatlarında bu kadar önemli yer tutan zamanı sistemleştirerek takvimi icad ettikleri görülmektedir. Bu takvim sisteminin birçok kavim tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Türk'ün yaşayışına uygun olduğu için menşeyinin Türkler'e ait olması kuvvetle muhtemel olan bu takvimin kimler tarafından icad edildiği kesinlik kazanamamıştır. Bu nedenle on iki hayvanlı takvimin menşeyinin araştırılması yararlı olacaktır.

ÖZET

TEL, Gülşen. Bozkır Kavimlerinde Zaman ve Takvim (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar), Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

Bu tez çalışmasının konusu, başlangıçtan Uygur dönemi sonuna kadar bozkır kavimlerindeki zaman anlayışını ve kullandıkları takvimi ortaya koymaktır. Bu doğrultuda hazırlanan çalışma; giriş, birinci bölüm, ikinci bölüm, üçüncü bölüm, dördüncü bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

Giriş kısmında, tezin konusu, amacı ve önemi üzerinde durulmuştur. Bozkır kavimlerinin zaman anlayışları, kullandıkları takvim ve bu takvimin özellikleri ile takvimi kullanan kavimler hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde, bozkır kavimlerinde zaman anlayışı üzerinde durulmuştur. İskit, Hun, Göktürk ve Uygurlar'ın zaman anlayışları ve zamana dair kullandıkları kavramlar hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde, bozkır kavimlerinin kullandıkları takvim üzerinde durulmuştur. İskit, Hun, Göktürk ve Uygurlar'ın kullandığı takvim hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde, on iki hayvanlı takvimin ortaya çıkışı, unsurları ve özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca milâdi takvime dönüştürülmesi üzerinde de durulmuştur.

Dördüncü bölümde ise, bu takvimin yayılma alanı ve etkileri hakkında bilgi verilmiştir. Takvimi kullanan kavimler üzerinde durulmuştur.

Bu tez çalışmasında ulaşılan neticeler ise sonuç kısmında verilmiştir. Konuya ışık tutan kaynakların ve eklerin verilmesiyle tez tamamlanmıştır.

Anahtar Sözcükler

1. Zaman
2. Takvim
3. Hayvan
4. Sıçan
5. Sığır

ABSTRACT

TEL, Gülşen. Time and Calendar in Steppes Tribes (From the Beginning to end of the Uyghurs Period) M.Sc. Thesis, Ankara, 2008.

The subject matter of this study is a sense of time as perceived by Steppes Tribes from the beginning to the end of the Uyghurs period and the calendar used by them. The thesis consists of introduction, four chapters and conclusion.

The introduction deals with the subject matter of the thesis, its aim and importance. Short information is given about a sense of time, calendar, its features and the characteristics of the tribes which used it.

The first chapter dwells on the sense of time of Steppes Tribes. The information is provided as regards Iskits, Huns, Gokturks, Uyghurs' sense of time and the terms they used related to this sense of time.

The second chapter is on the calendar used by Iskits, Huns, Gokturks and Uyghurs tribes.

The third chapter deals with the emergence of twelve-animal-calendar, its parts and characteristics. In addition, its conversion into the Gregorian calendar is also discussed.

The fourth chapter provides the information about the spread of the calendar and its influences. More information is given about the tribes using the calendar.

The results reached in the process of this study are given in conclusion. The thesis ends with the references and materials used.

Key Words

1. Time
2. Calendar
3. Animal
4. Mouse
5. Cattle

KAYNAKÇA

AKSAN Doğan ; **En Eski Türkçe'nin İzlerinde**, 2. Baskı, İstanbul, Multilingual Yayınları, 2003.

ARAT, Reşit Rahmeti; "Türkler'de Tarih Zaptı", **Makaleler I**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 1987, s. 156-164.

AVCIOĞLU, Doğan ; **Türklerin Tarihi**, İkinci Kitap, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1999.

BARTHOLD, Wilhelm; **Orta Asya Türk Tarihi –Dersleri-**, Ankara, Çağlar Yayınları, 2004.

BAYKARA, Tuncer; **Tarih Araştırma ve Yazma Metodu**, İzmir, İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi Yayınları, 2. Baskı, 1996.

BAYKARA, Tuncer; "Türk Takvimi=Oniki Hayvanlı Türk Takvimi ve Yılın Başlangıcı", **Türk Dünyasında Nevruz**, Dördüncü Uluslar arası Bilgi Şöleni, Sivas, 21-23 Mart 2001, s. 1-4.

BAYRAK, M. Orhan; **Türk İmparatorlukları Tarihi**, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2002.

BAZIN, Louis; **Les Calendriers Turcs Anciens Et Medievaux**, Service De Reproduction Des Theses Universite De Lille III, 1972.

BRION, Marcel; **Asya ve Avrupa'da Hunlar**, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Çatı Kitapları, 2005.

BRION, Marcel; **Hunların Hayatı**, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Orkun Yayınevi, 1981.

BRION, Marcel; **Tanrının Kırbacı Attila**, çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul, İlgi Yayınları, 2006.

ÇEÇEN, Anıl ;**Türk Devletleri**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi Yayınları, 1986.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer ; **Kök Türkler**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000.

DURMUŞ, İlhami; "Eski Türklerde Zaman ve Takvimler", **Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi**, Ed. Öcal Oğuz, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004, s. 1-13.

DURMUŞ, İlhami ;**İskitler (Sakalar)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993.

EBERHARD, Wolfram ; **Çin'in Şimal Komşuları**, çev.Nimet Uluğtuğ, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

ERGİN, Muharrem ; **Orhun Abideleri**, 37. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2006.

GABAIN, A. Von ; **Eski Türkçenin Grameri**, 4. Baskı, çev. Mehmet Akalın, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.

GROUSSET, Rene; **Bozkır İmparatorluğu Attila – Cengiz Han – Timur**, 4. Baskı, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1999.

GÖMEÇ, Saadettin ; **Kök Türk Tarihi**, 2. Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999.

GÖMEÇ, Saadettin ; **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1997.

GUMİLEV, Lev Nikolayeviç; **Hunlar**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2002.

GÜLENSOY, Tuncer ; **Manas Destanı**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2002.

HERODOTOS; **Herodot Tarihi**, IV. Kitap Melpomene.

İZGİ, Özkan ; **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

KAFESOĞLU, İbrahim ; **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.

KAFESOĞLU, İbrahim ; **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1997.

KURAT, Akdes Nimet ; **Uluğ Muhammed Han Yarlığı**, İstanbul, 1937.

KURAT, Akdes Nimet ; **Yarlık ve Bitikler**, İstanbul, 1940.

Mahmud El Kâşgarî ; **Divanü Lûgat-it-Türk**, çev. Besim Atalay, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985-86.

MEMİŞ, Ekrem ; **İskit'lerin Tarihi**, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1987.

MÜLDÜR, Lâle; **Divanü Lûgat – it – Türk**, İstanbul, Metis Yayınları, 1998.

NEAGOE, Manole; **Bozkır'ın Üç Atlısı Atila – Cengiz Han – Timur**, çev. Müstecip Ülküsal, İstanbul, Çatı Kitapları, 2004.

ORKUN, Hüseyin Namık ; **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

ÖZÇELİK, Nazmi ; **İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı**, Ankara, Nobel Yayınları, 2002.

RAHMAN, Abdulkerim ; **Uygur Folkloru**, çev. Soner Yalçın, Erkin Emet, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

RASONYI, Laszlo ; **Tarihte Türklük**, 3. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993.

SARAY, Mehmet; **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

SERTKAYA, Osman Fikri ; “Manas Destanı ile Eski Kırgız Yazıtlarının Karşılaştırılması”, **Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, sayı: 97, Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, sayı: 4, 1995.

ŞAHİN, Muhammet; **Türk Tarihi ve Kültürü**, Ankara, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 1999.

TAŞAĞIL, Ahmet; **Gök – Türkler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

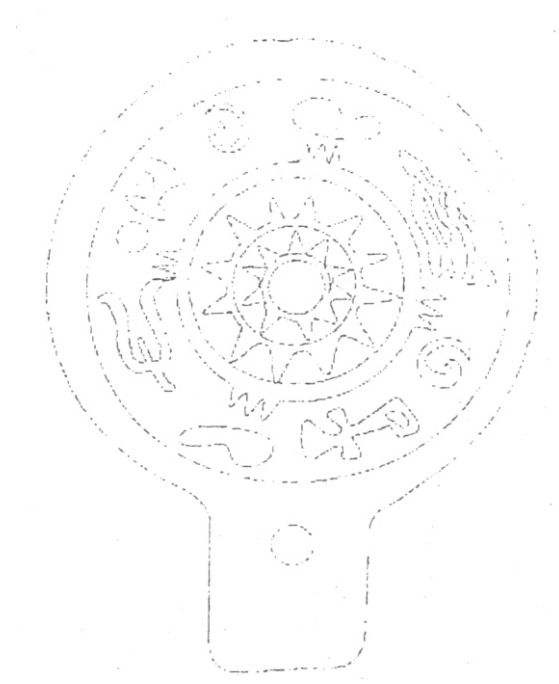
TEKİN, Talat; **Orhon Yazıtları**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.

TEKİN, Talat; **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987.

TURAN, Osman; **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2004.

UNAT, Yavuz; "İslâm'da ve Türklerde Zaman ve Takvim", **Türk Dünyası, Nevruz Ansiklopedisi**, Ed. Öcal Oğuz, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004, s. 15-24.

Ek-1: İskit Kurganlarından Çıkarılan On İkilik Devreler

Resim 1: On İkilik Devre

(Rjabchikov, Sergei V., "The Scythians, Sarmatians, Meotians, Russians and Circassians", *The Slavonic Antiquity*, Ekim 1999).

Resim 2: On İkilik Devre

(Rjabchikov, Sergei V., "The Scythians Calender on a Panticapean Coin", *The Slavonic Antiquity*, Kasım 1999).

Ek-2: On İki Hayvanlı Türk Takvimi

